

ISSN 1727-060X

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

ТҮРКОЛОГИЯ

№ 6 (80), 2016
Қараша-желтоқсан/ Kasım-Aralık

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан
2016

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алкасы

док., проф. М.Йылдыз (Гази университеті, Анкара).
ф.-мат. г. д., проф. У.Әбдібеков (А.Ясауи университеті, Түркістан).
техн. г. д., проф. Т.Раимбердиев (А.Ясауи университеті, Түркістан).
ф.г.д., проф. К.Ергөбек (А.Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Т.Қожаоғлы (Мичиган университеті, АҚШ).
ф.г.д., проф. А. Ахматалиев (Қырғыз Ұлттық академиясы, Бішкек).
ф.г.д., проф. К.Алламбергенов (Әжіняз атындағы пед.институт, Нүкіс).
т.г.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана).
ф.г.д., проф. Б.Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия мем.университеті, Абакан).
ф.г.д., проф. Н.Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары).
ф.г.д., проф. М.Х.Идельбаев (Ақмолла атындағы Баиқұрт мем. университеті, Уфа).
ф.г.д., проф. В.Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск).
ф.г.д., проф. Д.Кенжетай (Евразия университеті, Астана).
док., проф. Я.Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы, Үрімші).
ф.г.д., проф. Х.Миннегулов (Қазан федеральді университеті, Казан).
ф.г.д., проф. К. Мусаев (РФА Тіл білімі институты, Мәскеу).
т.г.д., проф. А.Муминов (Еуразия университеті, Астана).
ф.г.д., проф. М. Жұраев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет институты, Ташкент).
ф.г.д., проф. А.Тыбыкова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай).
ф.г.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік университеті, Нальчик).
ф.г.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн).
доц.док. С. Гүндүз (Абант Изет Байсал университеті, Болу).

Бас редактор
Доктор, профессор Мехмет Куталмыш
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
Доктор Сердар Дағыстан
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

OWNER

International K. A. Yassawi Kazakh-Turkish University

Editorial Board

Prof. Dr. M. Yıldız (University of Gazi, Ankara).
Prof. Dr. U. Abdibekov (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Raimberdiev (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. K. Ergobek (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Kocaoğlu (University of Michigan, USA).
Prof. Dr. A. Ahmataliev (Kyrgyz National Academy, Bishkek).
Prof. Dr. K. Allambergenov (Ped. Institut named Azhniyaz, Nukis).
Prof. Dr. D. Qydyrali (President of the Turkic Academy, Astana).
Prof. Dr. B. Butanaev (Khakassia State University named N.F. Katanova, Abakan).
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary).
Prof. Dr. M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Akmulla, Ufa).
Prof. Dr. V. Illarionov (North-Eastern Federal University M.Ammosov, Yakutsk).
Prof. Dr. D. Kenzhetay (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. Y. Kumaruly (Academy of Sciences, Urimchi).
Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan).
Prof. Dr. E. Musaev (RAS Institute of Linguistic, Moscow).
Prof. Dr. M. Muminov (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. M. Zhuraev (Institute of Language and Literature named A. Navoi, Tashkent).
Prof. Dr. A. Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai).
Prof. Dr. M. Ulakov (Kabardino-Balkar Research Institute of Language, Lit. and History, Nalchik).
Prof. Dr. K. Reichl (University of Bonn, Bonn).
Doç. Dr. S.Gündüz (University of Abant İzzet Baysal, Bolu).

Editor-in-chief
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış

International
K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Associated editor
Dr. Serdar Dağıstan

International
K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

АЛПЫС ҮШ ЖАСТЫҢ ҒҰМЫРЛЫҚ МАЗМҰНЫ (Автосұхбат немесе ғұмырлық кезеңдерге ойсапар)

Сұхбатты дайындаған Ж.Т.ТАНАУОВА*

Бекжан Орынбай Дәндейұлы 1953 жылы 14 желтоқсанда Оңтүстік Қазақстан облысындағы қазіргі Асық ата кенті, бұрынғы С.М.Киров атындағы ауданның «Победа» совхозының екінші бөлімшесінде туған. 1984-1989 жылдар аралығында С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) араб, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқып бітірген. Оқуын бітірген соң Ғылым Академиясы Тіл білімі ғылыми-зерттеу институтында жұмыс істейді. Көне түркі жазба ескерткіштерінің сырын ашуға ден қойған ғалым 1997 жылы «Жай сөйлемнің теориялық мәселелері және Күлтегін ескерткішіндегі ұйысымдық, типтік сипатталуы» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Бүгінде Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Түркология ғылыми зерттеу институтында аға ғылыми қызметкер болып жұмыс істейді.

---

* Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының қызметкері, Түркістан- Қазақстан.
Institute of Turkology, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University. Turkistan-Kazakhstan.
e-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz

-Жас шағыңыз қайда өтті?

-Біздің ата-бабамыз Түркістан қаласы мен оның оңтүстігіндегі Сыр дариясының оң жағалауын және осы тұстан Қаратау қыратындағы «Шымырдың талы» деген жота арасына дейін мекен еткен екен. Шымыр деген біздің көнедегі бабамыздың аты екен, жота сол кісінің атына қойылса керек. 1939-1941 жылдар арасында үкімет бұл өңірдің халқын Мырзашөл аймағына тың жерді игеруге күштеп қоныс аудартқан. Сөйтіп мен Оңтүстік Қазақстан облысындағы қазіргі Асық ата кенті, бұрынғы С.М.Киров атындағы ауданның «Победа» совхозының екінші бөлімшесінде, 1953 жылы 14 желтоқсанда дүниеге келіппін. Бұл ауыл ақсақалдары туған жерді сағынып, Түркістанға қайта көшуді аңсап жүрген кез еді. 1963-64 жылдары Мырзашөл өңірін Өзбекстанға беру туралы Кеңес үкіметінің пиғыл-ниеті байқала бастағанда, көшуді аңсау тіпті күшейе түскен. Содан 1964-65 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданы, Чапаев атындағы колхоздың орталығына көшіп келдік.

Әзірет Сұлтан есімін алғаш есту, оған қатысты бейнені тұңғыш көру былай болған. Түркістанға баратын күре жолға шықсақ, батыстан жеңіл машинаға ұқсас бір бейне қарауытып көрінетін. Ол не деп алғаш сұрағандағы естіген жауабым: – Ол Әзірет Сұлтан ғой, – болды. Міне, Әзірет Сұлтанмен алғашқы таныстық осылай болып еді.

-Мектепті қалай бітірдіңіз?

- Мен бес жасымда үлкендердің үйретуімен әліппені толық меңгеріп, кітап-газеттерді оқи алатын дәрежеге жеткен едім. Жетіге толмастан бірінші сыныпқа оқуға қабылдандым.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен үлгерімім жақсы еді, өйткені әдебиетке құмарлығым күшті болды, он жасымда өздігімнен қазақ жазушыларының романдарын оқи бастадым. Оның себебі ол кітаптарды іздеп әуре болмайтынмын, өйткені ағам Орман «қазақ тілі мен әдебиеті» пәнінің маманы болғандықтан әр түрлі әдеби кітаптарды үйде көп жинады. Ол тоғызыншы сыныпқа дейін маған қазақ тілі мен әдебиетінен сабақты өзі берді. Бұл да болса Алла тағаланың өз қалауымен болған менің өмірлік бағытым болса керек деп түйсінемін. Сол себептен менің мамандық таңдаудағы бағытым тіл-әдебиет саласы болды, тоғызыншы-оныншы сыныптағы кезімде жазушы болғым кеп бір хикаят жазуды бастаған сәттерім де есімде.

Одан кейінгі кездерде өлең жазуға бет бұрдым, Қасым Аманжоловтың өлеңдеріндегі шыншыл, өмірде кездесетін айқын,

сәулелі оқиғалар менің жүрегіме жылы тиіп, шабытты әсер беретін. Соның әсерінен біраз өлеңдер де жазған болатынмын. Кейін 1977 жылы Алматыға оқуға түсуге барғанда «Лениншіл жас» газетіне бастыруға редакцияға бардым. Газеттің әдебиет бөліміне жауапты Құлбек Ергөбеков деп жазылған бөлменің есігін ашып, кірдім. Төр жақтағы үстелде көзі көк, сап-сары, жас жігіт отыр екен. Жазып әкелген өлеңдерімді оған ұсындым. Ол оқып көрді де: – Оқу бітірдің бе – деп сұрады. Мен: – Жоқ – дедім. Ол сәл ойланды да: – Оқу керек, сонда мына өлеңдерің жетіле түседі – деп өлеңдерімді өзіме қайтарды. Бұл жігіт қазіргі белгілі сыншы, әдебиет зерттеуші ғалым Құлбек Сәрсенұлы Ергөбек еді.

-Колхоз шаруашылығында қандай жұмыстар атқардыңыз?

-Мектепті 1970 жылы бітірген соң жазғы уақытта ауылдағы мақта шаруашылығының жұмыстарына араластым. 1971 жылы жазда мақта суғарып, сушы болып жұмыс істедім. 1972 жылдың мамырынан 1974 жылдың мамырына дейін сол кездегі ОКФСР-дің (РСФСР) Горький облысында кеңестік зенитті-ракеталы әскер құрамында қызмет еттім. Онда да әскер өмірінің ақ-қара жақтарын бір кісідей көріп қайтуға тура келді. Әскерден келгеннен кейін де сушылық жұмысты атқардым. Жұмыс істей жүріп, жоғары оқу орнына түсу үшін жолдама алуды ойладым.

-Жоғары оқу орнына түсудің мүмкіндігі қашан басталды?

-Жоғары оқу орнына түсуге талаптанған мен қандай мамандық таңдау туралы нақты ойлана бастадым және оқуға ақша беру және таныс іздеу арқылы түсуден бас тарттым да, барлық тағдырды Алла тағаланың нұсқауымен шешуге бел будым. Үйде ағам әкелген Б.З.Халидовтың (Учебник арабского языка. Ташкент, «Уқитувчи», 1977, 656 с.) кітабынан араб тілін оқып, үйренуді бастаған едім, бірақ ондағы қазақ тілінде жоқ дыбыстарды үйренуге мүмкіндік болмады. Сондықтан араб тілі мамандығын алуға ниет еттім.

Өзім 1980 жылдың екінші жартысынан бастап құрылыс жұмысына кіремін деп шешіп қойғанмын, себебі жоғары оқу орнының дайындық курсына қабылдау емтиханы күзде өткізілетін. Мақсат үш жыл құрылыста істеп, жолдама алып, Алматыдағы С.М.Киров атындағы Қазақтың мемлекеттік университеті филология факультетінің араб тілі мамандығына оқуға түсу. Бұл менің күндізгі

оқуға түсуімнің соңғы мүмкіндігі болды, яғни, сол жылы мен отызға толатын едім.

1980 жылы шілде айынан бастап Түркістан колхозаралық құрылыс мекемесіне жұмысқа қабылдандым. Оқуға жақын қалған күндері жолдаманы да қолыма алдым.

-Жоғары оқу орнына түсу, одан ары оқу кезеңі қалай өтті?

-Алматыға барып, бұрынғы таныс пәтерге орналастым, ал емтиханға дайындық жасауға ешқандай оқулық жоқ, тек бұрынғы есте қалғандар мен құдай-әруаққа сену ғана жанға медет. ҚазМУ-дың филология факультеті, араб бөлімінің дайындық курсының қабылдау емтиханы қазақ әдебиеті, қазақ тілі және тарих пәндерінен болатыны анықталды. Қазақ тілінен доцент Берікбай Сағындықұлы, қазақ әдебиетінен доцент Алма Қыраубайқызы, тарихтан Мәрзия Ғабдушевалар емтихан алатын болды. Алғашқы емтихан қазақ әдебиетінен болды. Әр билет үш сұрақтан тұрады екен. Алғашқы екі сұрақ есімде жоқ, үшінші сұрақ С. Сейфуллиннің шығармашылығы туралы болды. Атақты ақынның прозасы мен поэзиясын мектеп кезінен жақсы білемін, сол туралы біраз айттым. Апай шамалы айтқан соң: – Сәкеннің бір өлеңін жатқа айта аласың ба? – деп сұрады. Мен «Көкшетау» поэмасының басқы шумағын айтып бердім. Апай риза болды, анық есімде жоқ, төрт пе, бес пе бір бағасын қойды.

Келесі емтиханды қазақ тілінен доцент Берікбай Сағындықұлы алды. Үшінші емтихан тарихтан болды, оны М. Ғабдушева деген апай алды. Мектепте тарих сабағын оқуға көп мән берген жоқпын, әсіресе, қазақ тарихының өте жұқа болуы күмән тудырды, әрі отаршылдық дәуірін түгелдей орыс мемлекетінің нығайтушылығы деп көрсетуі менің көңіліме қонбады. Сондықтан мен тарих сабағының білдірген мәліметтерін түгелдей ақиқат деп қабылдамадым. Сол себептен маған емтихан сұрақтарына нақ па нақ жауап беру қиынға соқты. Оған апай риза болмады ғой деймін, шамалы дау шығарғандай болғаны еміс-еміс есімде. Оған Берікбай ағай мен Алма апайлар тарих пәні мамандыққа тікелей қатысты емес деп мені жақтап алып қалғандай бір оқиға болған.

Мектептен кейін он үш жылдан соң оқуға түсу оңай емес, тек негізгі ынтам тіл-әдебиет болғандықтан және Берікбай ағай мен Алма апайлардың ғылымға, ғылым зерттеушісіне деген ізгі құрметі, олардың параға қызықпайтын, тек қана тазалық, адалдық пен әділдікке бағыт ұстануы менің дайындық курсына түсуіме ықпалын тигізді деуге

болады. М.Ғабдушева апай да адал кісі екен. Шамамен үшінші курста болуы керек бір сабақ болардың алдында аудиторияға кіріп келді де: – Біраз әңгімелесіп болған соң маған қарап: – Іштеріңде парамен түспеген Бекжанов, сен, қалғандарыңның бәріңді білемін ғой – деді. Мен араб тілінен, қазақ тілі мен әдебиетінен беске оқитынмын. Сірә, сыртымыздан сабақ үлгерімімізді біліп жүрген-ау деп ойладым.

Бірінші курста да, одан кейінгі курстарда да негізгі күштің бәрі де араб тіліне жұмсалды. Араб тілі бойынша топта жиырма бес қыз-жігіт болса, соны екі бөліп оқытатын болды, қалған жалпы сабақтарда қосылып оқи бердік. Қазақ тілінен екі топпен бірге жалпы лекцияларда үлкен залда бірігіп тыңдаймыз. Бірінші курстың соңында студенттер арасында ғылыми тақырыптардан зерттеу мақала жазудан байқау ұйымдастырылады екен, Берікбай ағай соған қатысу үшін маған бір тақырып ал деді. Мен қазақ сөзінің шығу төркіні туралы жазайын дедім, ол кісі келісті. Сол мақаланы жазып, студенттер арасында бірінші орынға арналған дипломмен марапатталдым. Бұл тұңғыш ғылыми жұмыс еді. Ол жұмыста казак сөзіне қатысты орыс ғалымдарының және Т.Жанұзақов пен Ә.Қайдаров секілді көптеген ғалымдардың мақалаларына сілтеме жасау да қамтылған болатын. Кейін осы жұмысты дамытып «Жұлдыз» журналына апардым. Онда ғылымға қатысты бөлімді Ә.Меңдеке басқарады екен, сол алып қалды, бірақ ол мақала жарияланбады. Дегенмен оқуды бітіргеннен кейін Ғылым Академиясының Тіл білімі институтына жұмысқа тұруға бұл мақаланың көмегі тиді. Оны институт директоры Ә. Қайдар оқып көріп: – Ішінде дәні бар екен – деп жұмысқа қабылдаған-ды.

-Алғашқы ғылыми жұмыс – диплом жұмысына тоқталсаңыз?

-Біздің топтың бір артықшылығы оқуды бітірген соң «араб тілі және қазақ тілі мен әдебиетінің оқытушысы» деген қос мамандықты алатындығымыз болды. Біраз сабақтар қазақ тіліне, оның тарихына қатысты болып, көп мәлімет алдық. Осыған орай орта ғасырлардағы жазба ескерткіштерге қатысты Қожа Ахмет Ясауидың «Хикметтерімен» танысудың мүмкіндігі болды. Бұл есім біздің бала кезімізден есте жатталып қалғандықтан, оған көп мән бере оқу ойда болды. Сондықтан да оқу бітірерде диплом жұмысының тақырыбы етіп, хикметтердің тілін алуға шешім қабылдадым. Оған жетекші етіп Берікбай ағайды алмақшы болып жүрдім. Кафедра меңгерушіміз доцент Ә.Дербісәлі тақырыпты естіді де, жетекшілікке өзін қойды.

Оның зерттеу бағыты әдебиет саласы болатын, ал мен тілді зерттеуге бейімделіп, қалыптасып та қойған едім. Осылайша диплом тақырыбы тек тілдік талдау болмай, оған әдеби талдау да қосымша жүктелді. Орталық кітапханадан хикметтердің Стамбул, Қазан және Ташкент нұсқаларын қарап зерттеу жүргіздім. Осылай «Диуани хикметтің» басында жазылған сопылық ілімнің шарифат, тариқат, мағрифат, ақиқат атты төрт баспалдағымен таныстым. Ең соңғы ақиқат кезеңінде Алла тағаламен бірігу, қауышу әрекеті іске асатынын білдім.

Диплом жұмысы үлкен ғылыми жұмыстың басы болды. Тілдік ерекшеліктері бойынша хикметтердегі араб сөздерінің картотекасын жасадым, сол бойынша сөздік түзіп, хикметтерден мысалдар келтірдім. Екінші бөлігі әдеби талдауға арналды. Осылайша Қожа Ахмет Ясауидың «Диуани хикмет» атты еңбегі менің алдағы зерттеу жұмыстарымның да негізгісі болады деп шешкен болатынмын. 1989 жылы университетті бітіріп, жолдаманы Қарағанды университетіне алдым. Бірақ онда істегім келмеді. Олар да мен сияқты маманға онша зәрулік танытпай, олардан «маман қажет емес» деген қағаз алдым да, Алматыға қайтып оралдым.

-Жаңа жұмыс орныңыз, ары қарайғы ғылыми жұмыстарыңыз қалай бағытталды?

-Соңғы курста синтаксистен Ғылым Академиясы Тіл білімі ғылыми-зерттеу институтында қызмет істейтін қазақ тілі синтаксистің маманы, филология ғылымдарының докторы Қайырболат Есенов ағай сабақ берген болатын. Алматыға келген соң сол кісіге жолығып, ол кісімен бірге институттың директоры Ә. Қайдарға кіріп, жұмысқа орналасуға рұқсат алып шықтық. Қайырболат ағай грамматика бөлімінің меңгерушісі еді. Мені өзінің бөліміне аға лаборант етіп жұмысқа қабылдады. Оның тақырыбы күрделенген сөйлемдер жайында болатын. Бұл тақырып орыс тіліндегі «осложненное предложение» тіркесінің аудармасы, әрі сол тілдегі ерекшеліктің тікелей нұсқасы болды. Ол кісі маған сол тақырыпты кандидаттық жұмыс ретінде ұсынды. Мен ол тақырыпты логикалық тұрғыдан қабылдай алмадым. Осылай тақырып көңілге қонбай, бөлімнің қабылдаған тақырыбына қатысты жұмыстарды атқарумен бес жыл өтті. Бұл жылдары әлеуметтік салаға қатысты мақалалар жарияладым. Алғашқы мақалам «Ақ кенттер алқасы» аталып, 1990 жылы күзде «Ана тілі» газетіне жарияланды. Онда қазақ жеріндегі жер-су

атауларының орысша аталып кетуіне қарсылық пікір білдірдім және ақ сөзінен басталатын қалалар атаулары қалпына келтірілсе деген тілек болды. Осылай көңілдегі тақырып табылмай әр түрлі әлеуметтік салаға қатысты бірнеше мақала газеттерде жарияланды. Бұдан бұрын А. Ясауидың хикметтері негізінде зерттеу жүргізсем, оған Берікбай Сағындықовты немесе Әрсен Ибатовты жетекшілікке алсам деген ойға Қ.Есеновтің ниеті қарсы келіп, ол ой жүзеге аспады.

Грамматика бөлімінің қасында «Тіл тарихы» бөлімі орналасқан болатын, меңгерушісі жас доктор Ерден Қажыбековке кіріп, Қожа Ахмет Ясауи туралы, оны өзбектер иеленіп «Әлем әдебиеті» жинағына өзбек ақыны етіп енгізгені жайында әңгімеледім. Ол қалай өзбек ақыны болады, туып-өскен мекені Түркістан қаласы болса, қайтыс болған жерінде оған арналған кесенесі тұрса, айналасындағы ғана емес, бүкіл қазақтар оны өзіміздің әулиеміз деп санаса деген ойларды айттым. А.Ясауиды кеш болмай тұрғанда, қалайда өз ақынымыз деп ен тағатындай іс-шара жасауымыз керек дедім.

Ол осыны естісімен-ақ жедел іске кірісе бастады. Жан-жақтағы А.Ясауидың хикметтерін аударушылар туралы хабарласып, олардың аудармасының қай деңгейде екеніне тексеру жұмысын жүргізді. Соның бірін оқуға маған да берді, ол аударма менде әлі де сақтаулы. Сөйтіп, осылай дайындық жүргізген соң Түркістанда Қожа Ахмет Ясауидың шығармашылығы және оның қазақ еліне қатыстылығы жайындағы симпозиум ұйымдастырды. Бұл симпозиум Түркістан қаласындағы Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің іргетасын қалаудағы ең алғашқы шара болды. Біз оның еңбегін жоққа шығармаймыз, алайда қазақ өркениеті тарихындағы Қ.А.Ясауидың орнын айқындау және оны түпкілікті қалыптастыру ой-идеясының авторы туралы айтқанда әділеттілікке жол беруі қажет еді. Ол олай жасаған жоқ, әділетсіздікке тізгін ұстатты. Ол 2013 жылы Түркістанда өткен V халықаралық түркологиялық конгресте сөйлеген баяндамасының ауызша кіріспе сөзінде Қ.А.Ясауиге қатысты алғашқы симпозиумды өзі ұйымдастырғаны туралы айтты. Егер ол әділетті болса, сол сөзінде А.Ясауи туралы ой-идеяны кім ұсынғаны туралы да айтып өтуі керек еді. Ол оны айтқан жоқ. Яғни, ол ой-идеяны да өзіне сіңіруге әрекет жасағаны байқалды.

-Ғылыми бағытыңыздың басындағы зерттеу жұмысыңыз Есік жазуын оқуыңыз қалай басталды. Сол туралы айтып өтсеңіз.

-Осылай ғылыми бағыт, тақырып мәселесі тұйыққа тіреліп жүрген кезде журналист-зерттеуші Әбілхан Әбіласан 1993 жылы «Ана

айқындалды. Онда неге зерттеп көрмеске деген оймен «Бисмиллаһи р-Рахмани р-Рахим» деп бір Аллаға сыйынып зерттеуге кірісіп кеттім.

Бұл 1993 жылдың маусым-шілде айлары, пәтер жалдап тұратын кез болатын. Пәтерім бұрынғы Ленинская смена, қазіргі Ақан сері көшесінде еді. Мен оқыған Есік жазуының алғашқы оқылымы былай еді: **13 іЛ еР Чың еЛ еС Ті ІТ: Баш ТоҚ еДГү, ЙЕР – СуБ АС СеЛ ІТ, іЧ ТӨК.**

Аудармасы: Із елінің ері Шың: “Ел, есіт, еске сақта, - деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас біріктіру игі, [сонда] Жер-Су жейтін асынды сел етер, ішер суынды төгер”.

Осындағы оқылған СЕЛ сөзіне байланысты бір ерекше және қызық жағдай болды. Осы жазулар оқылып, мағынасы айқындалған күні түс мезгілінде дүкеннен азық-түлік әкеле қояйын деп шықтым, ешқандай қалың бұлт жоқ болатын. Дүкеннен сатып алған затымды алып жаяу жолмен келе жатқанда нөсер жауын құйды да кетті. Лезде сел-жаңбыр айналаны түгел жуып кетті. Менің үстімдегі киімім суға сүңгіп шыққандай су болды. Мен бұл оқиғаға таң қалып, Алла тағаланың бр хикметі ғой деп тұжырымдадым. Есік жазуы туралы зерттеу жұмысы бұнымен тоқтап қалған жоқ. Археология институтына барып директоры профессор Карл Байпақовпен кездесіп, күміс кесені өзін қолыммен ұстап, лупамен де, сол институттың телескобымен де зерттеу жүргіздім.

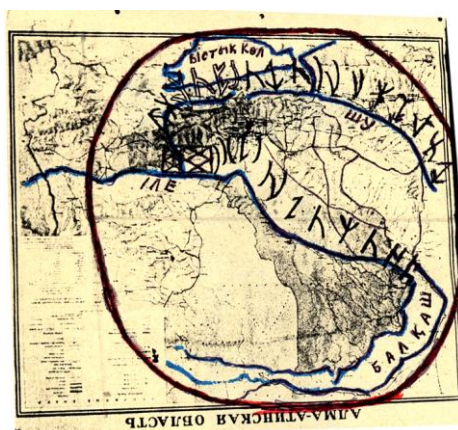
Геология ғылымының мамандарымен бірге күміс ыдысты МБС-І микроскопымен көрдік. Мен бұдан бұрын да микроскоппен жоғарғы тармақ бойынша **айқыш** **×** белгіні көрген едім. Олар да айқыш белгіні байқады.

Микроскоппен көргендегі ең үлкен олжамыз Күнгей Алатауы мен Іле Алатауының балама белгісі айқыш **×** сызықтарды байқауымыз болды. Көзбен көргенде ыдыстағы жазулар анық көрінсе, **тау белгісі-айқыш сызықтар** мүлде көрінбейді.

-Есік жазуында Алматы қаласының маңының карталық кескіні бейнеленген бе ?

- Есік обасынан табылған күміс кеселе қазіргі Алматы облысы, әсіресе, Ыстық көл мен Балқаш көлдерінің, Шелек және Шудың құмға тірелер жеріне дейінгі карталық бейнесі қамтылғаны айқын байқалады. Тармақтарды екі көлдің орналасуы бойынша атасақ, жоғарғысын **“Ыстық көл” тармағы**, төменгісін **“Балқаш” тармағы** деп атаймыз. Ал жер бедеріне қарай жоғарғысы **“Баш тоқ” тармағы** деп аталады,

Яғни *баш* сөзінің ежелгі мағынасы шың мәнін білдірген, бұл өзендердің басы шыңда тоғысады дегенді де білдірмек. Төменгісі “Йер-Суб” тармағы аталмақшы. Бұл атау сақтар қоныстанған төрткүл аумақ пен мал жайылымы болған Іле өзенінің бойын білдіреді.

Есік жазуы бойынша ең соңғы зерттеу 2009 жылы жарияланды. Ондағы жаңалық жазба VI ғасырдағы Александр Македонскийді қарсы алып, зор соққы берген бабамыз сақ қағаны Чунның өсиеті екенінің анықталуы болды. Бұрынғы зерттеушілердің оқулары және менің алғашқы оқуым жазбаның қол көшірмесіне негізделген еді. Ал соңғы оқуым А.Аманжоловтың («История и теория древнетюркского письма. Алматы, “Мектеп”, 2003) кітабындағы фотосурет арқылы нақты дәйектелді.

-Талас өңірінен табылған Ашықтас жазуының оқылуы туралы зерттеу жұмыстары қалай болды?

-Бұдан кейінгі қолға алған жазба ескерткіш Ашықтастан табылған таяқшадағы жазу болды. Ол 1994 жылы «Ана тілі» газетінде жарияланды. Ондағы оқиға бірнеше кісінің биік тау асуынан асып өткендегі бастан кешкен қиындықтары жайында болады.

1932 жылы 19 қарашада С.Е.Малов Ташкентте тұратын, кен-барлау жұмысы кезінде табылған мәдениет ескерткіштерін тізімдеуші болып қызмет атқарған М.Е.Массоннан хат алады. Хатта М.Е.Массон кен іздестіру-геологтар партиясының жұмыстары жүргізілген бір мезгілде Қырғызстандағы Талас өзенінің бойында Ашықтас деген жерден 5 метр тереңдіктен барлық жағында да көне түркі жазуы бар

төрт қырлы таяқша табылғаны баян етіледі. С.Е.Малов таяқшадағы жазуды көне түркі күлбізік әліппиінде оқыды, онда да тау асуынан асу оқиғасы баяндалады.

С.Е.Маловтың оқуы бойынша мәлім болған сөздерге зер салып қарағанда көктүрік күлбізік жазуында жиі кездесетін **Р, А, Ы** әріптерінің қолданылмағанын байқадық. Сонымен бірге ескерткіште **анча** болып оқылатын **𐰽** (28) таңба бар. Яғни, көне түркі жазуларында **анча** сөзі кездескен жерде **ерсер** көмекші етістігі қоса жүретіні белгілі жәйт. Сондықтан бұл таңбаның алдындағы 26, 27 таңбаларды еРСе деп оқыдық. Яғни, белгісіз 26-таңба **𐰽** Р дыбысын белгілейді деп шештік. Р әрпі анықталған соң тексті оқудың мүмкіндігі ашылды.

Бұның оқылуы да үш сатыдан тұрады. Екінші толықтыру 2006 жылы, үшіншісі 2016 жылдың аяғында жазылды. Үшіншісінде орыс тіліндегі ОКОП сөзі түркі тілінде қолданылған сөз екені анықталды. Бұл бұрын табиғи жарылудан болған сызық деп жүрген белгі **→** ОҚ таңбасы екені белгілі болған соң ашылды. Бұл таңба екінші толықтыруда анықталған көлденең түсірілген ОҚ таңбасымен бірдей, бірақ кейін оқылған таңба окопты бейнелеуге сәйкес жазылғандай ұзын болып бейнеленген.

-Кандидаттық жұмысыңыз қалай айқындалды?

-Осы жұмыстардан кейін болашақ зерттеу жұмыстарымның тақырыбы айқындалды. Мен енді Қ.Есеновтің ұсынған тақырыбынан бас тарттым да, көне түркі күлбізік (руна) жазба ескерткіштерін зерттеуге бет бұрдым.

1995 жылы филология ғылымдарының докторы, кандидаттық және докторлық тақырыптары тек көне түркі күлбізік жазба ескерткіштерін зерттеуге арналған ғалым Ғұбайдолла Айдаровпен сөйлесіп, кандидаттық тақырыпты айқындадық. Ол Күлтегін жазба ескерткішіндегі жай сөйлем синтаксисі туралы болатын болды. Синтаксис тақырыбы тіл біліміндегі ең қиын тақырып болатын. Сондықтан да көптеген ғалымдар зерттеу тақырыбын тіл білімінің оңай салаларынан алатын да, синтаксисті ғылым емес деп келеке қылуға тырысатын. Шындығында ғалымдардың барлығы да зерттеу жұмыстарын жазуда осы тіл білімінің қиын саласы синтаксистің арқасында жазып түсіндіретінін мойындамауға пейіл танытып, оны тіпті жоққа шығарғысы келіп, пікір таластырып жүретін. Мен өзім де синтаксистің негізі не деген мәселеде әлі бір тыңғылықты тұжырымға

келмеген болатынмын. Енді оны түбегейлі зерттеуге көңіл бөле бастадым.

Қазақ тіл білімі туралы еңбектердің бастауында тұрған ғалымдар бұрын қалыптасып қойған орыс тіл білімінің қағидаларына сүйенді, қазақ тіл біліміндегі заңдылықтарды сол негізде қалыптастырды. Қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым А.Байтұрсынұлы да өз зерттеулерін орыс тіл біліміндегі жүйеге сай түзді. Алайда ол қазақ тіл білімінің жеке өзіне қатысты ерекшеліктерді анықтауда тіл табиғатының заңдылығын дұрыс түсініп, тура белгілегенін атап көрсетеміз. Орыс тіл білімінде синтаксис туралы зерттеулерде жоғары дәрежедегі тілдік тұжырымдарды қалыптастырған ғалым В.В.Виноградов екені мәлім. Ол жай сөйлем синтаксисінің нақты белгісі предикаттылықтың негізгі мәнін айқындап, оны шақтық, модальдылық және жақтық сияқты синтаксистік категориялардан құралған жалпы категория деп белгілейді. Менің кандидаттық жұмысымда осы мәселелерді анықтау және синтаксистің негізгі мәнін тұжырымдауға арнайы тарау арналды. Сондай-ақ жұмыста жай сөйлемнің бұрын хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем болып аталып жүрген сөйлемдер танықты сөйлем мен танықсыз сөйлемнің реңктік салалары ретінде алғаш рет теориялық тұрғыда сараланды. Сонымен бірге Күлтегін ескерткішінің мәтініндегі сөйлем типтері анықталып, нақты мысалдармен дәйектелді. Осы кандидаттық жұмыс 2005 жылы «Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері» деген атпен кітап болып басылып шықты. Кітапқа жоғарыда айтылған ой-тұжырымдарға қосымша Күлтегін ескерткішінің текстологиялық және лексикографиялық мәселелері туралы зерттеу қосылды.

1997 жылы шілде айының басында сол кездегі мәдениет министрі Иманғали Тасмағамбетовтің басқаруымен Монғолияға іссапармен барып келдім. Іссапардың мақсаты Күлтегін, Білге қаған және Тойнұқұқ жазба ескерткіштерін көріп қайту және Монғолия үкіметімен мәдени-ғылыми бағытта қарым-қатынас жасау жөнінде келісім жасау болды. Сапардан келген соң кандидаттық жұмыстың қалған бөлігін аяқтап, сол жылдың желтоқсанының жиырма бесінде Ғылым Академиясы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми диссертациялық кеңесінде қорғадым.

-Бұрын «баш» болып оқылып жүрген таңбаның мағынасы қалай ашылды?

-Бұл таңбаның оқылу сыры туралы мәліметті біз С.Е.Малов еңбектерінен табамыз. Алғашында В.Томсен мен В.В.Радлов осы белгісіз таңбалы сөзді «баш» деп жорамалмен, жалпы контекстік мәніне сай **асу, шың** деген мағынасымен аударған сияқты. Яғни, ол «Ыбар асуынан астық» деп аударғаны байқалады. Нақты айтқанда, «Ыбар» деген сөзді шыңның аты деп түсінсе керек. Ал «Ыбар» сөзін «өсімдігі бар» деп түсіндірген В.Бангтың аудармасын С.Е.Малов сәтті аударма деп бағалайды. Алайда «баш» идеограммасына «әлі де болжам» деп күдік келтіргені тегін емес еді.

Осындай күмәнділік әсерінен болуы керек белгілі түркітанушы ғалым А.С.Аманжолов та осы *баш* аудармасына қарсылық білдіріп, өз ұсынысын жасайды. Ғалым таңбаға **РТ** деген бірігіңкі дауыссыз дыбыстарының мағынасын алуды ұсынады.

Осы жұмыстардың негізінде алдағы көлемді зерттеу жұмыстарымның сұлбасы да айқындалды. Бұл жалпы көне түркі күлбізیک жазба ескерткіштеріндегі әлі белгісіз, өз зерттеуін күтіп жатқан мәселелер болатын. Солардың бірі бұрын **𐰇** баш болып оқылып жүрген таңбаның **ЛЧ** болып оқылуы жайында еді. Осы таңба арқылы Тойнұққұқ жазба ескерткішіндегі **Ы БАР БАШ** болып оқылып жүрген сөз **ЫБЫРЛЧА** болып оқылды. Бұл қазақ тіліндегі *ыбылжы* сөзінің түпкі қолданысы еді.

Тойнұққұқ ескерткішіндегі мағынасы ашылмаған таңбаның дыбыстық мағынасы **ЛЧ** бірігіңкі дауыссыздар тіркесімі екені тіліміздегі түбірлес сөздердің дыбыстық сәйкестіктері, мағыналары арқылы анықталды. Тілімізде соңғы дыбыстары **лж** дауыссыздарымен аяқталатын сөздер өте көп болмаса да біршама кездеседі. Оларға мысал ретінде мына сөздерді келтірейік: **тамылжы, күмілжі, кобалжы, алжы, уылжы** т.б.

Тойнұққұқ ескерткішіндегі белгісіз таңбасы бар үзіндінің дұрыс оқылуының транскрипциясы мен аудармасы:

Транскрипциясы:

Ақ Термел кече оғрақлатдым, ат үзе бінтіре қарығ сөкдім, йоқарұ ат йете, йадағын, ығач тұтұнұ ағтұртұм. Өңрекі ер йоғарұ тегіріп, **ыбырЛЧа** асдымыз, йобалұ інтіміз.

Аудармасы:

Ақ Термелден өте мен ауыр қосынға артта қалуға бұйрық бердім. (Басқамыз, жеңіл әскер және мен,) аттың үстін жабатын

қарды бұздым. Жоғары атты жетектеп, жаяу, ағаш пайдаланып шығардым. Алдағы ер жоғарыға жетіп, абыржып, ыбылжып, ұбырып-шұбырып, азаптанып астық, қиналып түстік.

Осы анықталған таңба арқылы бұрын өз мәнінде оқылмай келген сөздер түпкі мәндерімен оқылып, мәтіннің дұрыс оқылуына қол жетті.

Академияның Тіл білімі институтында әрбір бөлім үш жылға дейінгі уақытқа белгіленген тақырыппен жұмыс істейтін. Сол тақырыптарға қатысып өзіме бөлінген салалар бойынша жұмыстар жаздым. Олар 1997-2000 жылдары орындалған «Қазақ грамматикасы» атты нормативтік грамматика тақырыбына жазылған еңбектер болды. Бұл кітапта мен «Жай сөйлем туралы түсінік», «Жай сөйлемнің құралымдық ұйысымы», «Жай сөйлемнің тұрлаулы мүшелері», «Бастауыш», «Жай сөйлемнің үйірлі мүшелері», «Жай сөйлемнің бірыңғай мүшелері», «Жай сөйлемнің типтері», «Екі негізді жай сөйлемдер» атты тақырыптарды жаздым. Бұл еңбек 2002 жылы кітап болып басылып шықты. Бұлар 2000 жылдың аяғына дейін Ғылым Академиясы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында орындалған жұмыстар болатын.

Тіл білімі институтында көптеген атақты ғалымдар жұмыс істеді. Олар академиктер Ә.Қайдар, Ш.Сарыбаев, Р.Сыздықова, филология ғылымдарының докторлары Ә.Нұрмағамбетов, С.Омарбеков, Ә.Әбдірахманов, Е.Жанпейісов, О.Нақысбеков тәрізді ғалымдар еді. Сол ғалымдармен қатар жұмыс істеп, олардан ұлағатты тәлім-тәрбие алып, ғылыми ізденістерде солардай болуға тырыстық.

-ОҚА университеті Түркістан филиалында жүргізген зерттеулеріңізге тоқталсаңыз.

-2001 жылы Тіл білімі институтынан жұмыстан босанып, туған жерде жаңадан құрылған жоғары оқу орындарында қызмет істеу үшін Түркістан қаласына қоныс аудардым. Алғашқыда бір жыл Оңтүстік Қазақстан облысы Ашық Университетінің Түркістандағы филиалында филология факультеті деканының орынбасары, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі қызметтерін атқардым. Осы жылы бұрын мағынасы белгісіз болып әр түрлі, бірде Қ, бірде Ті түрінде, оқылып келген таңбаның **ᠰ**, **ᠴ** РТ болып оқылатыны жөніндегі зерттеу мақала жаздым.

Ж.Танауова. Алпыс үш жастың ғұмырлық мазмұны.

Е-49 (2) жазба ескерткішіндегі **❖** ЛЧ таңбасын ғалым А.С.Аманжолов **РТ** деп оқығаны жөнінде пікірімізді білдіргенбіз және тек ЛЧ таңбасына сәйкес сөйлемді ғана мысал ретінде келтірген едік. Қазір **❖** ЛЧ және **𐰋** РТ таңбалары қатар қолданылғандықтан ол тексті түгел ұсынамыз.

❖ 𐰋 𐰂 𐰃 𐰄 : 𐰅 𐰆 𐰇 𐰈 : 𐰉 𐰊 𐰋 𐰌 𐰍 𐰎 𐰏 𐰐 𐰑 𐰒 𐰓 𐰔 𐰕 𐰖 𐰗 𐰘 𐰙 𐰚 𐰛 𐰜 𐰝 𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣
𐰤 𐰥 𐰦 𐰧 𐰨 𐰩 𐰪 𐰫 𐰬 𐰭 𐰮 𐰯 𐰰 𐰱 𐰲 𐰳 𐰴 𐰵 𐰶 𐰷 𐰸 𐰹 𐰺 𐰻 𐰼 𐰽 𐰾 𐰿
𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥 𐰦 𐰧 𐰨 𐰩 𐰪 𐰫 𐰬 𐰭 𐰮 𐰯 𐰰 𐰱 𐰲 𐰳 𐰴 𐰵 𐰶 𐰷 𐰸 𐰹 𐰺 𐰻 𐰼 𐰽 𐰾 𐰿
𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 𐰥 𐰦 𐰧 𐰨 𐰩 𐰪 𐰫 𐰬 𐰭 𐰮 𐰯 𐰰 𐰱 𐰲 𐰳 𐰴 𐰵 𐰶 𐰷 𐰸 𐰹 𐰺 𐰻 𐰼 𐰽 𐰾 𐰿

Транскрипциясы:

I С²іЗІМЕ Й²ҮЗ ҚаД¹аШыМА аЛ¹Т¹Ы Б¹ҮД¹ҮН¹ыМА
С²іЗіМЕ ад¹ыР¹ыЛ¹Т¹ыМ

II еР² аТ¹ыМ ҚыЛЧТ¹ЫҚ ыН¹ал¹ өГе Б²еН²
Й²еТ²МІШ Й¹ашыМД¹А

III еР² еР²Д²еМі ЕКІ ЕЛ²іГ аТ¹ ҰРТҮМ Й¹аҒыД¹А
ОТ¹ҰЗ еР²іГ өЛ²ҮР²Д²іМ ЕС²Н²І

IV аЛ¹Т¹Ы Б¹аҒ Б¹ҮД¹ҮН¹ыМ КҮЧЛ²іГіН² ҮЧҮН²
аР¹ҚыРТ еЛ²Д²е Т¹ашыН² Б¹ыНТА іТ²ЕТ²І

Аудармасы:

I ... Жүз ағайын-туғанымнан алты халқымнан (тайпамнан)
айрылдым (ажырадым).

II Ер атым Қылыштық Ынал өге мен жетпіс жасымда

III ердің ерлік даңқына сай [соғыста] қырық екі **атты соққыға жықтым**. Жаудың отыз ерін өлтірдім. Еске алындар.

IV Алты тайпалы халқымның күштілігі, күшеюі үшін. [Өзі] **Арқырт** елінде [жасады]. Тасын мұнда тұрғызды.

-Күрделі графемалар қалай оқылды?

-Көне түркі күлбізік әліппііндегі кейбір әріптердің оқылмау себебі таңбалардың ескіріп өшуге айналуы болса, тағы бір себебі әріптердің **күрделі графема**, яғни, лигатура арқылы жазылуы болып саналады. Көне түркі ескерткіштеріндегі таңбалардың бұлай жазылуы еуропалық бөліктегі ескерткіштерде кездескен еді, ол туралы пікір білдіріп, **тұңғыш ашқан С.Я.Байчоров** болатын. Біздіңше лигатура

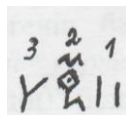
жұмыс істеп жүріп, 2004-2005 оқу жылында «Араб-қытай тілдері» кафедрасының меңгерушісі болып та қызмет атқардым.

А.Ясауи университетінде істеген жылдар ғылыми тұрғыдан өте өнімді қызмет жылдары болды, өйткені зерттеу жұмыстарымның көбі Түркология ғылыми-зерттеу институтында қызмет істеген уақыттарда атқарылды. Бұрын мағынасы белгісіз болып келген мына $\diamond$, $\diamond$, ✠ , ✠ , ✠ , ✠ , ✠ , ✠ таңбалардың мағынасы **нқ** (**нғ**, **нқ-нғ**), **ңқ** (**ңғ**, **ңқ-ңғ**) болып оқылатыны туралы зерттеуім 2002 жылы, осы университетте алғаш ашылған «Түркология» журналының бірінші нөмірінде және осы жылы тұңғыш рет өткізілген I Халықаралық түркологиялық конгресс материалында жарияланды. Бұлардың ішіндегі мына таңба $\diamond$ Ш, мына таңба ✠ НТ және ✠ болып оқылып жүрген болатын. Орқұн ескерткіштерінде кездесетін: ☉ Чүни сеңүніг *Чүни сеңүнді* (Тон., 9), ☉ Чача сеңүнке *Чача сеңүнге* (КТҮ 32) ☉ Ұдар сеңүн (КТҮ 52) секілді тіркестердегі сеңүн сөзін С.Е Малов қытай сөзі (tsiang Kiun) деп береді де, орысша *сенгун* деп транскрипциялайды. Сөздік анықтамасында “имя китайского генерала” деп *сенгун* сөзінің аудармасын *генерал* дегенін байқаймыз. Енесей ескерткіштерінде ☉ (Е - 48) *саңун* түрінде жуан болып дыбысталғаны мәлім. М.Томанов **ң** дыбысы туралы: “Түркі тілдерінің тарихын зерттеушілердің көпшілігі-ақ сөз ортасында айтылатын **ң** дыбысын **нғ** (кейде **нғ**) дыбыс тіркесінің жаңа көрінісі, соның фонетикалық ықпалдасуының нәтижесі деп қарайды” дейді. Сондай-ақ, М.Рясяненнің монғол тілдері (**нғ**) мен түркі тілдерінің (**н**) арасындағы сәйкестікті көрсеткенін айтады.

Мысалы, қазақ тіліндегі қоңыр сөзі монғол тілінде *қонгур* болып дыбысталатынын көрсеткен. Бұлармен қатар И.А.Батмановтың енесей жазбалары тілінде **ң** (**нғ**, **нғ**) дыбысының жіктеле бастауы болған деген пікірін келтіреді. Яғни, И.А.Батмановтың ойынша ескерткіштер тілінде **-ңыз**, **-ғыз** қосымшаларының қатар қолданылуы соның дәлелі. Бұл пікірді біз де қолдаймыз.

НҚ таңбасы қолданылған жазулардың бірі – Батыс Қазақстаннан табылған **Маңғыстау жазуы**. Синтас Сенек ауылынан Қызылсайға бара жатқан жолдың орта шамасында, жолдан батысқа қарай қиыстау жерге орналасқан екен. Тас аса қатты тас емес орташа қаттыға жататын құм (қайрақ) тас болса керек (көрушілердің айтуы бойынша орысша *песчаник* аталады). Биіктігі 2,5-3 м жұмыр, баған тас.

Жазу тас бағанның жоғарғы жағында көне түркі әліппімен, ірі етіп, терең ойылып жазылған. Үш таңбадан тұрады:

Транскрипциясы: **Қа НҚ еЛі**
Аудармасы: **Қаңлы елі** (тура мағынасы : **Қаңқ елі**)

-2005-2006 жылдардағы докторантура кезіндегі зерттеулер қалай болды?

-2005 жылы жоғарыда айтылған кандидаттық жұмыс дайындалып, қосымша Күлтегін ескерткішіне текстологиялық және лексикографиялық зерттеулер қосылып университет баспасынан басылып шықты. Осы жылдары Білім және ғылым министрлігі докторлық жұмыс жазуға арнайы стипендия бөлді. Сол стипендияға мен де ілініп, бұрынғы зерттеулерді «Көне түркі күлбіздік жазба ескерткіштері тілінің семиотикалық негіздері» тақырыбымен докторлық диссертацияға біріктірдім. Соңғы тарауына Күлтегін жазба ескерткішінің текстологиялық және лексикографиялық зерттеулері енгізілді. Бірақ бұл жұмысты қорғаудың сәті түспеді. Негізгі қарсылық орыс тілді түрколог А.Аманжоловтың докторлық дәрежесі тарапынан туды.

2006 жылы мағынасы бұрын дұрыс оқылмай жүрген мына **Э, Э** таңбаның мағынасы **ЙН** болып оқылатыны ашылып, II Халықаралық түркологиялық конгресс материалында жарияланды.

Бұл таңба арқылы Тойнұққұқ ескерткішінде осы антропоним 12 рет (Тон 1, 5, 6, 15, 17, 34, 37, 47, 58, 59, 61) жазылған. Он бірінде атау септігінде тұр да, он екіншісінде (Тон 31) барыс септігінде “Білге Тойнұққұқа баңа”, *Дана Тойнұққұқа, маған* болып қолданылған. Сондай-ақ осы кісі есімі Күлі Чор ескерткішінде екі рет және Білге қаған ескерткішінде белгілі әріптермен бір рет **↓↓D>>⚡** Тонйүкқұқ болып таңбаланған. Осыған орай С.Е.Малов **Э** бұл таңбаны **н** дыбысының ерекше бір реңкі деп **н•** әрпінің үстіне ирек белгі қойып таңбалаған. Ал Н.Оркун бұл таңба **и**, Ғ.Айдаров **ни** болып оқылады деп шешкен. Х.Н.Оркун осы таңбаны В.Томсен **и** деп оқығанын келтіреді.

Бұл таңба арқылы жазылған Тойнұққұқ кісі есімінен басқа орқұн ескерткіштерінің өзінде сегіз сөз бар. Енесей ескерткіштерінде алты сөз қолданылған, оның екеуі етістік сөздер. Осы сөздерді салыстыра

зерттей келе біз бұл таңбаның мағынасы **ЙН** бірігіңкі дауыссыздары болып оқылатынын анықтадық. Сонда Тойнұққұқ сөзінің бірінші бөлігі **тон** емес **тойн** деген сөз болып шықты. С.Е.Малов бұл сөздің мағынасын духовное лицо деп көрсеткен. Академик В.В.Бартольд **тойын** сөзін М.Қашқари будда дініндегі ұйғырлардың діни басшысы ретінде түсіндіргенін және бұл сөз монғолдарға **ном** (діни кітап) сөзімен бірге ұйғырлардан өткенін XIII ғ. авторы Жувейнидің жазғанын ескертеді. Жувейни бұл сөзді қытай сөзі деп есептеген дейді академик В.В.Бартольд. М.Қашқари **тойын** сөзіне мынадай түсіндірме береді: “Тойын – ислам дініне кірмегендердің дінбасы. Ол біздің имам мен муфтилерге тең. Тойын әрқашан пұтхананың алдында тұрып, кітаптан кәпірлердің үкімін оқиды. Олардың күпірлігінен құдай сақтасын!”. М.Қашқари **тойын** туралы өз заманының екі мақалын жазған: 1) Бір тойын башы ағырса, Қамуғ тойын башы ағырмас ‘Бір тойынның басы ауырса, Барлық тойынның басы ауырмас’; 2) Тойын табуғсақ, Тәңрі сәфінчсіз – ‘Тойын (күнде) табынар, Тәңірдің (онда) шаруасы жоқ’. Келтірілген мысалдардан М.Қашқаридың өз заманындағы мұсылман емес, яғни, кәпір буддашылардың дінбасысын **тойын** деп атағаны туралы пікірін көре аламыз. Ол түркілердің шаман, қамдары немесе билеушілері тойын аталғаны туралы пікір білдірмейді. Алайда якут-саха тілінде **тойон** сөзі – *билеуші, бек, мырза* т. б. мағыналарымен сақталған.

-2007-2009 жылдарда қандай зерттеулер жазылды?

-Бұл жылдарда «Түркі әлемінің тарихи тұлғалары» атты кітап бойынша Мөде – Мардан шаньюй, Бумын қаған, Ілтеріс-Құтлығ қаған, Білге Тойнұққұқ Бойла Баға Тарқан, Білге қаған тақырыптарына арналған мақалалар жазылды. Бұл еңбек ағылшын тіліне аударылып университет баспасынан басылып шықты.

Оңтүстік Қазақстан аймағын археологиялық тұрғыдан зерттеу А.Н. Бернштам, Ә.Х. Марғұлан, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевичтерден бастау алады. Біздің еңбегімізге негіз болған жазба Арыс өзенінің бойынан табылып жарияланған археолог-ғалым Александр Николаевич Подушкиннің «Арысская культура Южного Казахстана» және «Новые памятники письменной культуры Южного Казахстана» атты зерттеу жұмыстары.

Солардың бірі Күлтөбе – 4 жазуы жеті жолға жазылған. Таңбалар алдымен шикі кірпішке батырылып түсірілген, содан соң арнайы күйдірілген. А.Н. Подушкиннің Арыс өзені бойындағы

Күлтөбе қала орнынан тапқан, жазу жазылған, күйдірілген кірпіштері тек қана Қазақстан ғана емес, бүкіл әлемдік мәдениетке қосылған құнды жәдігер болып табылады. Аталған еңбегінде ол қаратөбе этабына жататын екі кірпіш сынығын келтіреді. Кіші сынығында 26, ал үлкен кірпіш сынығында 30 таңба бар дейді. Ғалым бұларды 1992 жылы тапқан. Арыс-Күлтөбе жазуларының жалпы саны – 7. Жоғарыдағы екеуінен басқалары 2005 жылы табылған. Біз бұл жазба ескерткіш таңбаларының көне түркі күлбіздік әліппііне жататынын анықтадық. Біздің де алғашқы оқығанымыз **ТӘҢІРІ** сөзі болды.

Көне түркі жазба ескерткіштерінің жаратылу кезеңі тек VIII ғасырмен шектелмейді. Ең көне ескерткіш Есік обасынан табылған б.д.д. V ғасырда өмір сүрген сақ тайпаларының жазуы. Бұл жазудың таңбалары көне түркі күлбіздік жазба ескерткіштерінің таңбаларымен толық сәйкес келетіні қазір біздің зерттеулерімізбен толық дәлелденді. Бұл кезеңге жататын екінші ескерткіш – Жамбыл облысы Мерке ауданынан табылған Шу-2 жазба ескерткіші. Ондағы ерекше таңбалар Есік жазуындағы ерекше таңбалармен палеографиялық тұрғыдан сәйкес келіп, дыбыстық мағыналарының дұрыс оқылғанын айғақтады. Ал Арыс-Күлтөбе жазулары Қаңлы мемлекеті өркениетінің жоғарғы деңгейдегі құнды айғағы. Қаңлы мемлекеті шамамен б.д.д. III – б.д. VI ғасырларында өмір сүрген. Мемлекеттің негізгі орталығы Арыс-Сыр-Қарашық өзендерінің аралығы, ұлттық-мемлекеттік діні тәңірілік дін болған. Ескерткіштегі ерекше таңбалар көне түркі күлбіздік жазба ескерткіштерінде кездеспеген, оны толықтыратын таңбалар болып табылады. Тілдік тұрғыдан алғанда ескерткіш түркі тілдерінің көне дәуірдегі сипатын фонетикалық, лексикалық және грамматикалық тұрғыдан толықтыратын құнды жәдігер саналады. Мазмұны жағынан ежелгі қазақ тарихы мен дүниетанымы туралы беретін мәліметі де аса құнды жәдігер. Жазба ескерткіш түркі жазуы тарихындағы ақтаңдақтарды жойып, көне түркі күлбіздік жазуының б.д.д. V ғасырдан б.д. VIII ғасырына дейінгі тізбегін толықтырып тұтастандырады.

-Соңғы кездерде жазылған еңбектерге тоқталсаңыз?

-Түрік этнонимі алғаш рет халық, ел атауы ретінде Күлтегін жазба ескерткішінде жазылып қалғаны, оны В.Томсен оқып, дүние жүзіне жария еткені мәлім. Дәл осы сөздің және Күлтегін есімінің оқылуы В.Томсенге әлі белгісіз басқа әріп таңбаларының мағынасын ашуға үлкен көмек болды. В.Томсен өзіне белгілі, түркі тілдеріне тән әріп таңбаларының негізгілерін ашты, алайда ол аша алмаған таңбалар

да болды. Солардың бірі **ДЖ** кірігіңкі (аффрикат) дыбыстарының таңбалары еді. Бұл дыбыстар таңбаларының мағыналары біздің зерттеулеріміз арқылы ашылды. Ежелгі түркі тілдерінің дыбыстарына әріп-таңбалар белгілеп, жүйесін құрған тілші ғалым бабаларымыз бұл **ДЖ** дыбыстарын екі түрге, езулік және еріндік буындық таңбаларға бөліп, әрқайсысына бөлек әріптік белгілер арнаған.

Бұл дыбыс шындығында ашық **Ж** дыбысы емес, **Ч** дыбысы сияқты нағыз кірігіңкі дыбыс. Ежелгі дәуірде **ДЖ** дыбысы түркі халықтарында қолданылды ма деген сұраққа түркітанушы ғалымдардың арасында оның қолданылғандығы туралы дәйекті пікір білдірген ғалым А. Бернштам болған. Ол армян және араб жазбаларында және қазіргі зерттеушілер ұсынған фонетикалық нұсқаларда келтірілген *йабғұ // йабағұ, джабғұ // джабғу // джабағұ* сөздерін мысалға келтіреді. Ол сөз түркі қағандарының өкіл әкімі лауазымын білдірген. Сондай-ақ ол ежелгі грек авторларының *Джайық // Йайық* атауларын келтіргенін де атап өтеді. Е-16 ескерткішінде **Д** мына таңба арқылы жазылған Қ'аД'а**ДЖ**(Л'аР'ыМа), Б'а**ДЖ** сөздері жазылған. Жалпы **ДЖ** бірігіңкі дауыссыздары мен таңбасы туралы ең алғаш С.Я Байчоров еңбегінде сөз болған еді. Ол өз еңбегінде мына **Д** таңбаны **ДЖ**, **Ч** деп оқыған болатын. Бұл таңба Ашықтас жазуында да кездесті, біз оны А таңбасы деп оқығанбыз. Сондай-ақ осы таңба Талғар жазуында да ұшырасты, бұл да біздің оқуымызша **ДЖ** бірігіңкі дауыссызы мағынасында оқылды. Онда ЕК**еДЖ** (иіруші) сөзінде сөз соңында қолданылған еді.

-Кірігіңкі еріндік буынды ДЖ таңбасы туралы зерттеулерге түсінік берсеңіз?

-Қазақ тіліндегі **ДЖ** дыбысы және көне түркі күлбізік (руна) жазба ескерткіштеріндегі белгісіз езулік буынды екінші кірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы жайында еңбек жазылып, жарияланды. Осы кірігіңкі дауыссыздардың еріндік нұсқасы да бар. Бұл нұсқа бүкіл әлемдік – әрі түркологиялық, әрі тарихи – жаңалықтың ашылуына себепкер болатын әріп таңбасы болып отыр. Өйткені бұл **ОДЖ**⁴, **ҰУДЖ**⁴, **ҮДЖ**⁴ таңбасы Күлтегін үлкен жазуының бірінші жолында жазылған, бұрынғы зерттеушілер қате оқыған, Көктүрік қағанатын құрушы ұлы **Бумынның** ескерткіште жазылған шын аты **Б'ОДЖ**⁴**МаН**¹ екенін дәлелдейтін таңба. Алғашқы зерттеушілер бұл таңбаның нақты айырмашылығына назар

**Қ'ОЗҰҚ'Қ'ҰЛ' Қ'АҒАН' МӘУК'ҰН Қ'АҒАН' АР'С'Л'АН' Б'ЕГ
Й'ҰҒҰР'ҰЧ Т'ОНҚ Б'ЕГ Қ'аҒаН' Т'еГ еР'2 Б'еГЛ'2еР'2 ОЛ'ҰР'Т'ЫМЫШ**

Аудармасы: Адам баласының үстінде ер, алып бабам Боджман қаған, асыл Істенмән джабғу, Қозұққұл қаған, Мәукүн қаған, Арыслан бег йұғұрұш, Тонқ бег қаған тектес ер бектер отырған.

Бұлардан тыс Ресей және Қырғызстан баспасөзінде жоғарыда айтылған тақырыптар орыс тіліне аударылып басылды. 2015-2016 жылдары орындалған университет бөлген гранттық «Орқун жазба ескерткіштеріндегі белгісіз жалаң және күрделі графемалардың мағынасының ашылуы» атты жоба бойынша «Түркі күлбізек жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері» (2015), «Күлтегін жазба ескерткішінің жаңа қырлары» (2016) атты монографиялар басылып шықты.

ЖАРИЯЛАНҒАН МАТЕРИАЛДАР ТІЗІМІ:

I. Монография

1. **Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері.** Монография. Түркістан. 2005, 176 б.
2. **Түркі күлбізек жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері.** Монография. Алматы, «Қазығұрт», 2015, 368 б.
3. **Күлтегін жазба ескерткішінің жаңа қырлары.** Түркістан, «Мырза», 2016, 78 б.

II. Мақалалар мен баяндамалар

1990 ж.

1. Ақ кенттер алқасы. «Ана тілі», 1990, 10. 11.

1992 ж.

2. Үрімі, үбірі, шүбірі болсақ қайтеді? «Ана тілі», 1992, 23. 01.
3. Астанада Шоқан көшесі бар ма? «Алматы ақшамы», 1992, 24. 07.
4. Тегімізге сілтейтін текесімдік жұрнақ. «Алматы ақшамы», 1992, 07. 10.
5. Команда атын «Жиделі Байсын» десек... «Спорт», 1992, 17. 10.

1993 ж.

6. Қазақ тілі түркі халықтарының ортақ тілі бола ала ма? «Ана тілі», 1993, 14. 10.
7. Елтаңба, әнұран тағы басқалары туралы. «Алматы ақшамы», 1993, қаңтар
8. **Күміс тостағандағы көне жазудың сыры.** «Ана тілі», 1993, 21. 11., 02. 12., 09. 12. № 47, 48, 49.
9. Қазіргі қазақ тіліндегі көсемшелердің ішкі ерекшеліктері. «ҚР ҰҒА Хабарлары», 1993, №3, 45-53-бб.

1994 ж.

10. **Ашықтас бітігінің құпиясы.** «Ана тілі», 1994, 02. 01.

11. **Қазақ атауы қалай шыққан** . «Ана тілі», 1994, 21. 04.
12. Паспорт - төлқұжат – ныспынама. «Ана тілі», 1994 , 28. 04.
- 13 . Сегіз ғасыр өмір сүрген сөз- ныспы. «Ана тілі», 1994, 18. 08.
14. Қазіргі қазақ тіліндегі үстеушелердің зерттелуі. « ҚР ҰҒА Хабарлары », 1994, № 6, 12-18-бб.

1995 ж.

15. **Әлемдегі ең көне карта**. «Ана тілі» 1995, 05. 10., № 38
16. Қазіргі қазақ тіліндегі үстеуше мәселесі. « ҚР ҰҒА Хабарлары», 1995, №2, 41-47-бб.

1996 ж.

17. **Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемдердің құрылымдық типтері**. «ҚР ҰҒА Хабарлары», 1996, №3, 23-29-бб.
18. **Байырғы жазудың білгесі**. «Қазақ елі», 1996, 12. 07.
19. **Көненің көзі - өнеге сөзі**. «Егемен Қазақстан»,1996 , 22. 03.
20. Каспийдің суын жетелеп. «Егемен Қазақстан»,1996, 17. 10.
21. **Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлемдердің логикалық-грамматикалық типтері**. «Ізденіс» , 1996, №4, 13-18-бб.
22. **Түркі халықтарының рухани елтаңбасы**. «Қазақстан жоғары мектебі» , 1996, № 4, 48-54-бб.

1997 ж.

23. **Күлтегін ескерткішіндегі сапаланымның логикалық-мағыналық топтары**. Тілдік жүйе және құрылым, Алматы, 1997, 100-110-бб.
24. **Сапаланым-предикаттылық теориясы туралы ой-тұжырым**. «ҚР ҰҒА Хабарлары», 1997, №2, 30-40-бб.
25. **Жай сөйлемнің теориялық мәселелері және Күлтегін ескерткішіндегі ұйысымдық, типтік сипатталуы**. Кандидаттық жұмыстың авторефераты, Алматы, 1997, 30 б.

1998 ж.

26. Тұғыры биік тұлға. « ҚР ҰҒА Хабарлары», 1998, № 1, 72-73 б.
27. **Сөйлем негізі предикаттылық па, әлде интонация ма?** Профессор Н. Оралбаева және қазақ тілінің мәселелері. Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген ғылым қайраткері, филология ғылымдарының докторы, профессор Н.О. Оралбаеваның 70 жасқа толуына арналған ғылыми конференцияның (14 мамыр, 1998) материалдары. Алматы, 1998,19-22-бб.
28. Абжад. Қазақ тілі (энциклопедия). Алматы, «ІДК-ТІРО», 1998, 10-б.
29. Араб жазуы. Қазақ тілі (энциклопедия). Алматы, «ІДК-ТІРО», 1998, 27-28-бб.
30. Жәдит. Қазақ тілі (энциклопедия). Алматы, «ІДК-ТІРО», 1998, 142-б.
31. Қадим оқуы. Қазақ тілі (энциклопедия). Алматы, «ІДК-ТІРО», 1998, 192-б.
32. Харакат. Қазақ тілі (энциклопедия). Алматы, «ІДК-ТІРО», 1998, 447-б.
33. Көсемше. Қазақ тілі (энциклопедия). Алматы, «ІДК-ТІРО», 1998, 185-186-бб.
34. **Ашықтас бітігіндегі бейтаныс таңбалардың мағынасы**. И. Юдинге арналған жинақ. Алматы, 1999, 176-181-бб.

1999 ж.

35. **Ахмет Байтұрсынұлы – данышпан көсем.** Ұлттық рухтың ұлы тіні. Алматы, 1999, 317-323-бб.

2000 ж.

36. **Көне түркі күл жазулы ескерткіштердегі белгісіз төртінші бірігіңкі дауыссыздардың дыбыстық мәні мен таңбасы.** Тіл деңгейлері және олардың өзара қатынасы. Алматы, 2000, 127-136-бб.
37. **Надыр жазуының мағынасы.** Н.Сауранбаев және қазақ тіл білімі. Алматы, 2000, 123-130-бб.

2001 ж.

38. **Есік обасынан табылған күміс кеседегі жазудың сыры.** Конф. матер. Қайнар университеті. Алматы, 2001, 325-329-бб.
39. **Значение рунической надписи, найденной в кургане «Иссык».** «Қайнар университетінің «Хабаршысы», 2001, № 3, С. 3-6.
40. **Көне арғын мемлекеті және оның жазуы.** Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер. Алматы, «Ғылым», 2001, 476-483-бб..
41. **Енесей ескерткіштеріндегі белгісіз бесінші бірігіңкі дауыссыздардың дыбыстық мағынасы мен таңбасы.** «Тілтаным», 2001, №2, 99-107-бб.
42. **Арғын этнонимінің шығу төркіні.** «ҰҒА Хабарлары», 2001, № 4, 39-49-б.

2002 ж.

43. Жай сөйлем туралы түсінік. Қазақ грамматикасы, Астана, «Астана-полиграфия», 2002, 627-629-бб.
44. Жай сөйлемнің құралымдық ұйысымы. Қазақ грамматикасы, Астана, «Астана-полиграфия», 2002, 630-б.
45. Жай сөйлемнің тұрлаулы мүшелері.. Қазақ грамматикасы, Астана, «Астана-полиграфия», 2002, 630-б.
46. Бастауыш. Қазақ грамматикасы. Астана, «Астана-полиграфия», 2002, 630-634-б.
47. Жай сөйлемнің үйірлі мүшелері. Қазақ грамматикасы, Астана, «Астана-полиграфия», 2002, 660-б.
48. Жай сөйлемнің бірыңғай мүшелері. Қазақ грамматикасы, Астана, «Астана-полиграфия», 2002, 661-664-б.
49. Жай сөйлемнің типтері. Қазақ грамматикасы, Астана, «Астана-полиграфия», 2002, 664-б.
50. Екі негізді жай сөйлемдер. Қазақ грамматикасы, Астана, «Астана-полиграфия», 2002, 676-б.
51. **Көне арғын мемлекеті және оның жазуы.** «Жұлдыз» , 2002, №9, 190-202-бб.
52. **Енесей ескерткіштеріндегі белгісіз алтыншы бірігіңкі дауыссыздардың дыбыстық мағынасы мен таңбасы.** «Түркология», 2002, № 1, 36-48-бб.
53. Науаи текті тілдің темір қалқаны. (Р. Бердібаевтің 75-жылдығына арналған) Қ.А.Иасауи атын. ХҚТУ-ң «Хабаршысы», 2002, № 6. 111-117-бб.
54. **Маңғыстау-Хун-Қаңлы жазуы.** I-Халық-қ түркологиялық конгресс мат-ры. Қазіргі заманғы түркология ғылымының өзекті мәселелері және алдағы міндеттері. Түркістан, 2002, 96-108-бб.

2003 ж.

55. **Маңғыстаудағы Сенек жазуы.** «Түркология», 2003, № 4. 3-14-бб.
56. **Көне түркі руникалық жазба ескерткіштері тілін зерттеудің көкейкесті аспектілері.** «Түркология», 2003, № 1, қаңтар-ақпан, 59-71-бб.
57. **Көне түркі жазбаларын зерттеудің қорытындылары және алдағы міндеттері.** «Түркология», 2003, № 1, қаңтар-ақпан, 122-124-бб., Ш. Ыбраев - Соавтор.

2004 ж.

58. **Көне түркі жазба ескерткіштердегі белгісіз *esiz*, *йыта* сөздерінің мағынасы.** Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгінгі мен болашағы. Астана, 2004, 70-78-бб.
59. **Маңғыстау-Хун-Қаңлы жазуы** // «Ақиқат», 2004, № 11, 79-87-бб., № 12, 68-77-бб.

2005 ж.

60. **Білге қаған** // Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ-дің «Хабаршысы», 2005, № 5, 11-16-бб.
61. **Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз сегізінші бірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы.** Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. Хал. кон. мат. Алматы, «Информ А», 2005, 83-92-бб.
62. **Шу – 2 ескерткішінің мағынасы.** Қазақстанның ғылыми әлемі, 2005, № 2, 97-103-бб.

2006 ж.

63. **Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз жетінші бірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы** // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. II Халықаралық Түркология конгресі. Түркістан, «Тұран», 2006, 218-233-бб.
64. **Есік жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер.** «Хабаршы», Әл-Фараби ат. Қаз ҰУ. Филология сериясы. Алматы, 2006, № 1, 155-163-бб.
65. **Күміс тостағандағы тау белгісі.** Ғылымның шығып шыңына (Түрік халықтары әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгінгі және ертеңі. М. Мырзахметұлының 75 жасқа толуына арналған конференция материалдары), Тараз, «Сенім», 2006, 54-58-бб.
66. **Ашықтас бітігінің мағынасы.** Бүгінгі түркітану және оның даму бағыттары. I том. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, Ал. Мем. ПИ бас., 2006, 66-78-бб.

2008 ж.

67. **Қанқ елінің жазуы. Күлтөбе – IV жазуы.** «Түркология», 2008, № 1-2, 3-31-бб.
68. **Күл әліпбиі – Қазақтың төл әліпбиі.** «Қазақстан-Заман», 2008, № 49-52, (желтоқсан).
69. **ЛЧ – четвертые слитные согласные в памятниках древнетюркской рунической письменности** // «Вестник Кыргызского национального университета им. Жусупа Баласагына», 2008, серия 1, выпуск 4, С. 103-106. (Кыргызстан).
70. **Значение Ачикташской надписи** // Түркологиялық жыйнақ I. Бишкек, 2008, 180-190- бб. (Кыргызстан).

2009 ж.

71. Белгісіз жаңа мағыналы таңбасы бар екі руникалық жазба ескерткіштің мәні – Кіт. Еуразияшылдық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның мақалалары жинағы. 2009, 266-271-бб.
72. Ілияс ағамен жүздесу. Әкеге тағзым. Алматы, «Білім», 2009, 68-71-бб.
73. **Значение Иссыкского письма**. Тенишевские чтения – 2009 (Материалы тюркологического симпозиума). Казань, «Печатный двор», 2009, С. 33-46. (Россия).
74. Мөде – Мардан шанюй. Түркі әлемінің тарихи тұлғалары (ағылшын тілінде). Түркістан, 2009. 20-21-б. (0,3 б.т.)
75. Бумын қаған. Түркі әлемінің тарихи тұлғалары (ағылшын тілінде). Түркістан, 2009. 26-29-б. (0,4 б.т.)
76. Ілтеріс-Құтлығ қаған. Түркі әлемінің тарихи тұлғалары (ағылшын тілінде). Түркістан, 2009. 30-35-б. (0,7 б.т.)
77. Білге Тойнұқұқ Бойла Баға Тархан. Түркі әлемінің тарихи тұлғалары (ағылшын тілінде). Түркістан, 2009. 36-39-б. (0,5 б.т.)
78. Білге қаған. Түркі әлемінің тарихи тұлғалары (ағылшын тілінде). Түркістан, 2009. 40-44-б. (0,6 б.т.)
79. **Күлтөбе – IV жазуының мағынасы**. III Халықаралық Түркология конгресі. Бүгінгі түркологияның өзекті мәселелері мен келешегі (ортақ тіл, тарих және әліппе). Түркістан, 2009, 18–20 мамыр. 382-384-бб.
80. Бумын қаған. Қазақ мемлекеттілігі және түркі әлемінің тарихи, мәдени құндылықтары. Хал.ғыл.-практ.конф. материалдары. М. Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті «Түркология» ғылыми-зерттеу орталығы, 18-20- мамыр, 1-т. Шымкент, 2009, 129–133-б. (0,3 б.т.)
81. **Күлтөбе – V жазуының мағынасы**. Алтаистика және түркологияны кешенді зерттеудің өзекті мәселелері. Халықаралық конгресс материалдары. Көкшетау Мем.универ. Алтаистика және түркология орталығының ұйымдастыруымен. (0,3 б.т.), 2009, 247-253-бб.
82. Тіл – елдің түп қазығы. Алтаистика және түркологияны кешенді зерттеудің өзекті мәселелері. Халықаралық конгресс материалдары. Көкшетау Мем.универ. Алтаистика және түркология орталығының ұйымдастыруымен. (0,4 б.т.), 2009, маусым (Академик Р.Бердібаев – соавтор). ІІбөлім. 2009, 20-27-бб.
83. Елдің түп қазығы тіліміздің төл емлесін түзетейік (0,4 б.т.) // «Ана тілі», 2009, № 27, 9-15 шілде (Академик Р.Бердібаев – соавтор).
84. **Арыс өзенінің бойынан табылған Күлтөбе – V жазуының құпиясы** // «Қазақстан-Заман», 2009, № 49 (10- желтоқсан).

2010 ж.

85. **Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы** // «Түркология», 2010, № 1-2, 3-35-бб.
86. **Есік жазуы ұлы сақ билеушісі Чуң қақанқтың мәңгі бітігі** // «Ана тілі», 2010, № 34-36, тамыз-қыркүйек.
87. Көктүрік қағанаты // «Жалын», 2010, № 12, 74-80-бб.

88. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз сөздердің мағынасы. Хан Кененің қасиетті мұраты. 2010, 27-36-бб.
89. **Есік жазуындағы жаңадан табылған ұсақ жазудың мағынасы** // «Қазақстанның ғылыми әлемі», 2010, № 5, 13-20-бб.
90. **Значение Ачикташской надписи** // «Вестник Национальной Академии Наук РК» 2010, № 2, С. 87-93.
91. Білге Тойнұқұқ – Ілтеріс қағанның бас уәзірі және бас қолбасшысы // «Тілтаным», 2010, № 3, 53-61- бб.
92. **Күлтөбеден табылған қыш кітап сынықтарындағы қысқа жазулардың мағынасы.** «Жалпы тіл білімі және түркі тілдерінің өзекті мәселелері» атты ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. ҚР Мәдениет министрлігі Тіл комитеті және Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, 2010, 21 желтоқсан. Астана, 2010, 176-187- бб.

2011 ж.

93. Ахмеди Ысқақовтың қазақ тіл білімі бойынша зерттеулері. «Түркі жазба мәдениеті және Ахмеди Ысқақовтың тілдік мұрасы» атты А. Ысқақовтың 100 жылдық мерейтойына арналған ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Қ.А. Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті, 2010, 15 қараша. Түркістан, 2011, 6-10- бб.
94. **Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз екінші кірігіңкі езулік буынды дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы** // Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына орай өткізілетін «IV Халықаралық Түркология Конгресінің» материалдары, 2011, 13-14 мамыр, 83-87- бб.
95. Мөде – Мардан шанюй (б.д.д. III ғ. – 174 ж.). Түркі Академиясы ұйымдастырған «Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан» атты Қазақстан Республикасының 20 жылдығына арналған конференция материалдары. Астана, 2011, 215-219- бб.
96. **Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз екінші кірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы** // «Түркология», 2011, № 3, 3-28-бб.
97. Бумын қаған – Алпамыс батырдың өзі // «Ана тілі», 2011, № 31-32, 34, 35, тамыз-қыркүйек.
98. **Бумын қаған (Алпамыс батыр туралы тың дерек)** // «Жалын», 2011, № 8, 76-89-бб.
99. **Көне түркі күл жазуындағы белгісіз еріндік буынды екінші кірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы** // «С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 2011, № 6, 97-111-бб.

2012 ж.

100. Алпамыс батыр. Елдікті ұлықтаған әулет. Алматы «Айтұмар», 2012, 189-204-бб.
101. Ақтөбе қала-жұртынан табылған Баласағұн атауына қатысты және басқа да мағыналы жазулар // «Түркология», 2012, № 4, 9-28-бб.
102. Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртындағы жазулар // «Ана тілі», 2012, № 43 (қазан), 6-7-бб.
103. **Есік обасынан табылған күміс тостағандағы көне жазудың сыры.** Кіт.: Түркологиялық зерттеулер. Астана, «Түркі академиясы», 2012, 164- 189-бб.

Ж.Танауова. Алпыс үш жастың ғұмырлық мазмұны.

---

104. Бабаларымыз қағаздың тозатынын, өртелетінін білгендіктен, өз сөздерін «мәңгі тасқа» жазды. «Аңыз адам» (сұхбат – жур-т Мәдина Серікқызы), 2012, № 23 (желтоқсан), 46-47-бб.

2013 ж.

105. **Күлтегін жазба ескерткішіндегі Істемі жабғының және Боджман қаған ұлдарының түркі текті есімдері.** А.Ясауи ат. ХҚТУ ұйымдастырған «Мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі» атты V Халықаралық түркология конгресінің материалдары. Түркістан, 2013, 202-213-бб.
106. Надписи, имеющие отношение к названию Баласагун и с другими значениями, найденные в городище Актобе // «Известия НАН РК» Серия археологическая, 2013, № 3, С. 256-269.
107. **Жазба ескерткіштегі түркі текті есімдер I.** // «Ана тілі», 2013, № 32 (15-21. 08.) (5-ші бет).
108. **Жазба ескерткіштегі түркі текті есімдер II.** / «Ана тілі», 2013, № 33 (22-28. 08.), (5-ші бет), Жалғасы.
109. **Күлтегін ескерткішіндегі Гүлбаршын анаға және Өзгент, Қандөз тәрізді ел-жер атауларына қатысты тың, тарихи мәліметтер.** Тарихшы-дінтанушы ғалым Зікірия Жандарбектің 60 жылдығына арналған «Қазақтың дәстүрлі діні мен төл тарихының өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Түркістан, 2013, 165-171-бб.

2014 ж.

110. **Боджман қаған ұлдары мен інісі Істемінің түркі текті есімдерінің Күлтегін жазба ескерткішінде таңбалануы** // «Түркология», 2014, № 67, 46-57- бб.
111. Бумын қаған – Алпамыс батырдың өзі II // «Мырзашөл» (журнал), 2014, № 4 (тамыз-қыркүйек). 26-31-бб. (6 бет).
112. Бумын қаған – Алпамыс батырдың өзі III // «Қазақстан-2050» (газет), 2014, № 08-09 (қараша-желтоқсан). 6, 8-бб. (1,3 бет).
113. **Ежелгі Қаңлы мемлекетінің қалалары мен жазулары.** // Академик Ө.Т.Қайдардың 90 жылдығына арналған «Ғылымдағы ғұмыр: Ана тілі және түркі әлемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, Елтаным баспасы, 2014, 200-206- бб.
114. Ежелгі Қаңлы мемлекетінің мәдениеті. «Түркология», 2014, № 68, 16-30- бб.
115. Ақтөбе қала-жұртынан табылған Баласағұн атауына қатысты және басқа да мағыналы жазулар – I. // Шәлекенов У.Х. Шыңғысхан – моңғол және түрік этностарын біріктіруші. Алматы, «Қазақ университеті», 2014, 267-290 бб., (304 бет).

2015 ж.

116. Араб жазулы екі жазба ескерткіштің оқылымы. «Түркология», 2015, № 1, 3-11-бб.
117. Боджман қаған ұлдары мен інісі Істемінің түркі текті есімдерінің Күлтегін жазба ескерткішіндегі таңбалануы (II). «Мырзашөл» (журнал), 2015, № 1, 3-11- бб.
118. **Күлтегін жазба ескерткішінде жазылған Боджман қаған ұлдарының есімдері.** «Мырзашөл» (журнал), 2015, № 1, 3-11- бб.
119. **Күлтегін ескерткішіндегі теңеулер.** Қазақ тіл білімін зерттеуші ғалым

- Т.Қ.Қоңыровтың 80 жылдығына арналған дөңгелек үстел материалдары.
Алматы, «Абылай хан атындағы ҚазХК жәнеӨТУ баспа-полиграфия орталығы»,
22 мамыр, 2015, 136-139- бб., (201 б.).
120. Алтын Орданың соңғы ханы Тоқтамыстың қабірі (Б.Қорғанбековпен бірге).
А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркология ғылыми-зерттеу институты
ұйымдастырған «Қазақ мемлекеттілігіндегі Қазақ хандығының орны» атты Қазақ
хандығының 550 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық
конференция материалдарының жинағы. Қазақ хандығы. Алматы, «Қазығұрт»,
20 мамыр, 2015, 211-217- бб., (424 б.).
121. Отырардан табылған араб жазулы екі жазба ескерткіштің мағынасы. «Түркі
жазбалары мен мәдениеті күндері» шарасы аясында өткізілген «Қазақ хандығы
мен түркілердің рухани мәдениеті: тіл және тарих» атты республикалық
ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Тараз, ҚР Мәдениет және
спорт министрлігі, Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитеті, 2015,
21 мамыр, 118-123- бб., (168 б.).
122. **Этносаралық қарым негізіндегі түркі тілдерінің таптастырымы.** Қыздар
педагогикалық университетінде Ә.Құрышжанұлының 85 жылдығына арналған
«Профессор Ә.Құрышжанұлы және түркі дүниесі: тіл, тарих, руханият» атты
халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2015, 27
қараша, 118-122 бб., (402 бет).

2016 ж.

123. **Қазақстандағы көне түркі күлбіздік жазба ескерткіштерінің зерттелуі:
өткені, бүгіні және алдағы міндеттері.** Қазақстан Республикасы Мәдениет
және спорт министрлігі, Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитеті
ұйымдастырған түркі жазбалары мен мәдениеті шарасы аясында өткізілген
«Түркі жазба мәдениеті: тарихи тағлым және тәуелсіздік мұраттары» атты
республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Өскемен, 2016,
20 мамыр, 73-79 бб.
124. Тоқтамыстың қабірі туралы қосымша деректер (Б.Қорғанбековпен бірге).
А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркология ғылыми-зерттеу институты 2015 жылы
19-21 мамырда ұйымдастырған «Қазақ мемлекеттілігіндегі Қазақ хандығының
орны» атты Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-
теориялық конференцияның материалдарының жинағы. Түркістан, «Қ.А.Ясауи
атындағы ХҚТУ», 2016, 525-532- бб.
125. Тоқтамыстың қабіріне қатысты тарихи дерек // «Қазақ үні», № 28, 7-15 шілде,
2016.
126. Йасы өзенінің аңғарын сақтап қалайық // «Түркістан», 2016, № 31, 15 шілде, 4-б.
127. **Түркі халық-тілдерінің шығу тегіне этносаралық қарымның қатысы.**
«Түркология», 2016, № 4, 49-58- бб.

2017 ж.

128. **Күлтегін жазбасы – көне мұра.** «Ана тілі», 2017, № 3, 19 қаңтар, 4-5 бб.

**КҮЛТЕГІН ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ КҮРДЕЛІ
ГРАФЕМАЛАРДЫҢ ОҚЫЛУЫ АРҚЫЛЫ АНЫҚТАЛҒАН
ТЫҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ ТАРИХИ МӘЛІМЕТТЕР**
THE NEW LANGUAGE AND HISTORICAL DATA REVEALED IN
CONNECTION WITH READING OF DIFFICULT GRAPHEMES IN
A WRITTEN MONUMENT KUL-TEGIN

О. Д. БЕКЖАН*

Түйіндемe

Орқұн жазба ескерткіштеріндегі жай графемамен жазылған мәтіндер В.Томсен, В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов секілді түркітанушы ғалымдардың оқуы арқылы дүние жүзіне мәлім болғаны белгілі. Ал осы жазбалардағы белгісіз күрделі графема арқылы жазылған мәліметтер шет ел түркітанушыларына әлі жеткен жоқ. Мақалада Күлтегін жазба ескерткішінде күрделі графемалар арқылы жазылып қалған тың мәліметтер сөз болады.

Кілт сөздер: Күлтегін, күрделі графема, жазба ескерткіш, таңба, көне түркі жазуы.

Summary

The texts written by simple graphemes of the Orkhon written monument were world renowned thanks to readings of such scientific turcologists as V. Tomsen, V. V. Radlov, P. M. Melioransky, S.E. Malov. And data which have been written by difficult graphemes became inaccessible to foreign turcologists as these written monuments aren't translated to foreign languages. In article it is told about the new data written by difficult graphemes in a written monument to Kul-Tegin.

Keywords: Kul-Tegin, difficult grapheme, written monument, sign, letter of ancient Turkic peoples.

Күлтегін ескерткішінің текстологиялық және лексикографиялық зерттелуі атты тарау 2005 жылы жарияланған «Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері» (Түркістан, 2005) атты монографияда жарияланған болатын. Содан бері КТКЖЕ (көне түркі күлбізiк жазба ескерткіштерi) бойынша зерттеулер арқылы көптеген жаңалықтар ашылды. Әсіресе, КТКЖЕ-нде күрделі графемалардың мол қолданылуы арқылы аз орынға мол мәлімет сыйғызу тәсілі

---

* филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан- Қазақстан. Candidate of philology sciences, senior scientific worker of the scientific-research in the Institute of Turkology. International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University. Turkistan-Kazakhstan. e-mail: bekor53@mail.ru

Мағынасы кейін ашылған таңбаның бірі кірігіңкі **ДЖ** дауыссыздары екені мәлім. Бұл таңба арқылы бұрын *Бумын* болып оқылған Көктүрік қағанатын құрған қағанның есімі **Боджман** болып оқылатыны ашылды. Боджман қағанның Алпамыс батыр екені де тыңғылықты зерттеулер нәтижесінде дәлелденді. Бұған қосымша және нақты дерек болып қосылған дәлел Күлтегін ескерткішінде жазылып қалған Алпамыс батырдың жары Гүлбаршын ананың да есімін, оның жерленген мекенін айтуға болады. Ескерткіштің өзінде Білге қаған Боджман қағанды ата-бабамыз деп көрсетсе, Гүлбаршынды анамыз деп нақты атайды.

Ежелгі құнқтардың ата-мекеніндегі *Хуанхэ* өзенінің атауы түркілік **Қуанқ** (ақ, сары, қуан) сөзінен алынғаны, *хэ* (өзен) сөзінің де түркіше **-ақ, -ек** (/қа, ке) гидроформантынан туғаны жайында болжам-пікір айтқан едік, енді күрделі графема арқылы сол өзеннің **Сарығ өзен** болып аталғаны да ашылып отыр. Бұрын *Яшил* болып қате оқылды. Сондай-ақ ол өзенді **айаш** деп құрметтей жазады, хұндарды алғаш рет түркі тілінде **Қонқ елі** деп нақты атауы да оқылып ашылды. Ескерткіште қате оқылып, даулы тақырыпқа айналған *алты чоб соғд* (КТү 31) деген тіркестің де күрделі графема арқылы жазылғаны анықталды. Жазудың дерегіне қарағанда ескерткіште сол тіркестің орнында **алты асыз арыс алчұнқ табы, сарт, соғұд, Қоқанқ, Бұқар, сарығ ноғад, дақ** деген көптеген түркілік тайпалар мен *сарт* тәрізді қазір де солай аталатын иран тектес қауым және қалалар атауынан тұратын үлкен тізбекті тіркес болып шықты. Бұрын оқылмаған **Қоқанқ, Самұрқант, сарт** және көне грек жазбаларында жазылып қалған **массоғұд, дақ** тәріздес тайпа есімдері де оқылды. *Дақ*, әрине, қазіргі кіші жүз тайпасы Адайдың көне нұсқасы екені шүбәсіз.

Соғұд тайпасының аты – бұрын да оқылған атау. Бұған қосымша иран тектес екені белгілі *сарт* атауы оқылды. Оның жеке ел емес, түркі тайпаларының арасында егіншілікпен айналысып келген қауым екені мәлім. Бұл қауым ХХ ғасырдың 20- сыншы жылдарына шейін осылай айтылып келді де, кейін **өзбек** атауын қабылдағаны аян. Өйткені бұларға көшпелі өзбек аталып келген түркілік тайпалар қосылып, бір этносқа бірігіп қалған болатын. Ескерткіштен оқылған үлкен жаңалықтың бірі **Сарығ ноғад** атты ежелгі түркілік тайпа атауы дүниеге жол тартты. Ноғай хандығының, Ноғайлы елінің қайдан шыққандығы жөніндегі даудың шешімі де осы атаудан табылатыны да айқын секілді.

Бұрын **Берчекер** болып оқылып келген сөздің не елді мекен екені, не ру-тайпа екені беймәлім болып келді. Қазір бұл сөз екіге бөлініп, бірінші бөлігі кіші жүздің **Беріш** тайпасы екені белгілі болса, екінші бөлігі **Керджөр** болып оқылды. Оның қазіргі **Кердері** тайпасы екенінде күмән жоқ. Көне дәуірде ол атау *керчөр~ керджөр* болып атала келе, кердеріге ауысқаны тілдік те, тарихи нақты айғақтар арқылы да дәлелденеді. Тарихи тұрғыдан алғанда ескерткіште аталған кіші жүздің *Беріш, Адай, Алшын* тайпаларымен қанаттас тіршілік кешкен тайпалардың бірі *Кердері* екені мәлім. Алшын тайпасының құнқ тектес тайпа екендігі туралы пікір білдірген едік. Сарығ ноғад та құнқ тектес болғандықтан алшындармен қатар қоныстас болған сияқты. Сарығ ноғадтардың қазіргі ұрпақтары **Ноғай** руы құнқ тектес Қоңыраттың құрамында саналады.

Дау тудырып жүрген атаулардың бірі – *Кеңуу Тарман*. Бұның Тарман бөлігі дұрыс оқылған. Ал алдыңғы бөлігі күрделі графема арқылы жазылғандықтан шала танылып, мағынасы түсініксіз болғандықтан Тарман атауына біріктіріліп жіберілген. Сөйтіп оның қай мекенді білдіретіні дүдәмал болып қалған. С.Г.Кляшторный бұны Отырар қаласының атауы деп түсінген. Қазір бұл **Кеңгүү арыс// Кеңгүүеріс** болып оқылып, *қаңға* (қанқ> қаңқ> қаңғ) сөзімен тектес атау болғаны белгілі болды. Бұл *Қаңғ* атауының жіңішке нұсқасы. Бұлардың соңына **-үу, -үү** дауыссыздарының қосылуының себебі мынадан: бұл атауларға **Ғүүз// Гүүз** тайпа аттары қосылып айтылатын болған. Мысалы, **Қаңғ-Ғүүз арыс// Кеңг-Гүүз арыс** болып қолданыла келе, бұлардағы **3** дыбысы қысқарып, *Қаңғуу арыс, Кеңгүүеріс* тұлғасына түскені аңғарылады. Бұл тарихи айғақтар арқылы да нақтыланады. Яғни, *Қаңғ, Ғүүз* тайпалары бір мемлекеттің құрамында өмір сүрген.

Ескерткіштегі Тарман// Тарбан атауы – қытай жазбаларындағы *Даван* атауымен сәйкес топоним. Даван – қытай жазуымен **Р** дыбысы түсіріліп жазылған Ферғана қаласының аты екені мәлім. Сондықтан Тарбанның Ферғана екеніне дау тумауы тиіс. Бұл ескерткіштің өзінде де Темір қақпамен сәйкестіріле аталуымен де дәлелденеді. Жейхун мен Сейхун арасындағы ескерткіште жазылған Ферғана мен Бұқардан басқа осылармен қатар қоныстанған **Самарқант** пен **Қоқан** қалаларының атаулары да жазылғаны ашылды. Аз орынға көп мәлімет сиғызу әдіс-тәсілдеріне қосалқы таңбалар арқылы жазу да жатады. Қосалқы таңбалар негізгі таңбаның қасына әлсіз таңбалану арқылы жасалады. Сондай-ақ күрделі графема да әлсіз таңбалар арқылы

кескінделеді. Самарқант атауының **Семіз кент** деген мағынаны бідіретіні туралы жазбалар жазылып қалғаны белгілі болатын. Сол пікірдің дұрыстығы Күлтегін ескерткішінде де сол сөздің, яғни, «Самарқант сеп-семіз қаласында» деп жазылуы арқылы тағы да түпкілікті дәлелденді. Күлтегіннің ең алғашқы жорығы **Тоғу** қаласына жасалды деп түсінік беріліп жүрген еді. Және осы қате оқылған қаланың қасындағы өзеннің аты да Білге қаған ескерткішінде жаңылыс **Тоғла** болып оқылды. Шындығында ол қала Самарқант қаласы да, өзен қаланың іргесіндегі **Зерафшан** өзені болып шықты. Ескерткіште Күлтегін бір жылда бес рет соғысқа қатысқан, ал Білге қаған осының төртеуінде ғана шайқасқан, біреуіне, нақты айтқанда, үшінші соғысқа қатыспаған. Ал осы бес шайқастың алдында: «Тоғыз оғыз халқы өз халқым еді, Тәңірі-аспан мен жер бүліншілікке ұшыратқандықтан жау болды» дейді. Сөйтіп ары қарай: «Бір жылда бес жолы соғыстық» дейді. Осы баяндаудан бес соғыс та тоғыз оғызға қатысты деген ой туады. Ал тоғыз оғыздың орналасқан жері Өтүкен-Орқұн аймағының солтүстігінде екені ескерткіштерде анық айтылған. Сондықтан бұл соғыстардың бәрі де қазіргі Моңғолия аймағында өткен деген пікір қалыптасқан еді. Қазір ескерткіш мәтінінің дұрыс оқылуына байланысты бұл бес шайқас Моңғолияда емес, Қарлұқ хандығы маңайы мен Қаңлы-оғыз хандығы мен Ферғана, Самарқант, Бұқар, Қоқан қалаларында өткені айқындалды. Біздің Оғұз тайпаларының екі топқа бөлініп айтылғаны туралы алдыңғы пікіріміз қазір толық дәлелденді. Яғни, сегіз оғұз бен тоғыз оғұз бірігіп Моңғолияның солтүстігінде орналасқан, өз алдына жеке хандық құрып, Көк Түрік мемлекетіне қосылмай қарсы шығып жүрген түркілік тайпалар, өздері жеке бөлініп жүретін кіші хандықтар. Екінші топ – Қаңлы мемлекетімен біріккен **Құз Оғұз** тайпалары.

Жоғарыда айтылған Тоқұз Оғұз (КТү 44) деген тіркес қате оқылған жаңылыс тұжырым болды. Шындығында *тоқұз* деген сөздің басқы 𐰇 T¹ деген дыбыс-таңбасының үстіне үстіңгі қиғаш сызығы солға қаратып жазылған 𐰇 A таңбасы орналастырылған. Ал ол T¹ таңбасының үстіңгі 𐰇 бұрыш таңбасымен қосылып 𐰇 PT болып оқылады. Яғни, күрделі графема болып жазылған **ARTT¹AK⁴Y K⁴YZ OҒҮЗ** деген тіркестегі **PT** таңбасын оқи алмағандықтан, ол таңбаның мағынасы анықталмағандықтан T¹OQ⁴YZ болып оқылған. Оның үстіне В.Томсеннің кезінде күрделі графема болуы мүмкін деген ой олардың есіне кірмеген де болатын. Арттақұ деген сөздің қазақ тілінде

арттағы болып өзгергенін тілші-ғалым емес жай тіл тұтынушының өзі де аңғаратыны белгілі жайт. Бұл сөз Қ⁴ҰЗ деген сөзге біріктіріліп оқу үшін әдейі алынған, әйтпесе бұл сөздің орнына *құрығарұ* (кейінде, батыста) сөзі қолданылғаны мәлім.

Ескерткіштегі дау тудырып жүрген сөздердің қатарында **Езгенті Қадаз** деген сөздер де болғаны белгілі. Алдыңғы жарияланымда біз Қадаз сөзі қате оқылған Тараз сөзі шығар деген болжам пікір білдірген едік. Ол кезде қолымызда В.В.Радловтың «Атласы» болмаған-тын. Қазір ол сөздер қате оқылған Қызылорда облысының Жаңақорған ауданында орналасқан **Өзгент** пен **Қандөз** және **Баршын ана сақанасы** (Көккесене) атаулары жазылған күрделі графема екені анықталды. Осылайша Күлтегіннің бесінші шайқасының да қайда өткені ашылды. Сонымен Күлтегіннің бес шайқасы Тоғыз оғыздармен емес, Қаңлы-оғыз хандығы және Ферғана, Самарқанд, Бұқар, Қоқан қалалары аймағындағы сарт, алшын, сары ноғай, қазіргі кіші жүздің рулары – беріш, адай, кердерілермен болғаны белгілі болды. Біздіңше, Кеңгүерістің құрамында құнқ тектес қазіргі қаңлы руларының түп-тектері, қытай жазбасында *юечжи* аталған, грек жазбаларында *алазон* аталған қазіргі *алшындар* (ала чүз чүнк// чынк// құнқ// қынқ), *сары ноғайлар* және басқа да құнқ тайпалары болған деп білеміз. Ал құз оғыздың құрамында қазіргі кіші жүздің құрамындағы тайпалардың ата-тектері болғаны ескерткіштегі жазылып қалған беріш, адай, кердері тайпаларының аттарынан мәлім болады. Қазіргі түркімендерді құраған тайпалар құнқ тектес рулар болғаны мәлім, бірақ олардың қандары парсы тектестермен араласып, қазіргі оғыз тілдес тұқымдардың тууына негіз болған деуге болады.

Көптеген жаңадан оқылып анықталған сөздердің қатарында **арынчы, көк йетім, йаба, йыджырта, джек, джаңқ, мерт, сарт, джұдырта, сыдырта** тәрізді сөздерді келтірсек, бұрынғы қате оқылған сөздерге *йаблақ – йабанлық, йабанчлық, құнчүй – отүкүнчүй, борча – боранча, чықаны – чықанчысы, арқыш-тіркіш – арқартқыш-тіркергкіш* сияқты сөздер жатады. Жаңаша транскрипцияға бұрын түсініксіз болып жүрген *кедім – кідім, тоғсық – тұуғысық, батсық – батысық, таш – тыш, телінмесер – тілінмесер* секілді басқа да түзетулерді атаймыз. Бұрынғы аудармамызда мынадай транскрипциядағы (**ІДІ, ҰҚҰ, АСЫЗ, КӨК ТҮРҮКІ**) тіркес *Ие, ұлы, асыл көк түрігі* болып аударылған еді. Қазір **көк** сөзінің **ұлы** деген мағынасы барлығы ескеріліп, **Ие, ұлы, асыл Көк Түрік** болып

түзетілді. Яғни, Көктүрік дегеніміз **Ұлы Түрік** деген ұғымды білдірген деп түсінеміз.

Орқұн ескерткіштерінде, нақты айтқанда, Күлтегін, Білге қаған, Тойнұққұқ жазбаларында Самарқант, Бұқар аймағында ғұмыр кешкен **соғды** халқы туралы мәлімет келтіріледі. Күлтегін ескерткішінің 31, 39-шы жолдарында **соғдақ**, 52 жолда **соғд** болып жазылған деп есептеледі. Бұл тұжырымды тудырушы ең алғашқы зерттеушілер Тойнұққұқ жазбасында да **соғдақ** болып жазылған деп шешкен. Біздің зерттеуімізде осы ескерткіштердегі С¹оҒД¹ы сөзіне қатысты тұстарда жуан **С**¹- мен басталатын *сарт*, *соғұд*, *Самұурқант*, *сарығ* сөздері оқылатын күрделі графема жазылғаны анықталды. Күрделі графемадан соң жеке таңбалар арқылы **Д**¹аҚ¹ сөзі жазылғаны анық. Бірақ бұл сөзге *ноғад* сөзі тіркесіп, **Д**¹ таңбасы *ноғад* сөзіне де, *дақ* сөзіне де ортақ оқылатын етіп жазылған. Ал күрделі графема арқылы **сарт-парт**, **соғұд**, **массоғұд** сөздері қатар оқылған деп тұжырымдаймыз. *Сарт* сөзіне қазақ тіліндегідей мағынасы белгісіз, ұйқас сыңар *пұрт*, *парт* сөздері қосылып жазылған. Бұл соған тектестер деген мағынаны білдіретін қос сөзге тән қағида екені қазіргі тілдік заңдылығымыздан белгілі. *Ноғад* және *массоғұд* сөздері Тойнұққұқ ескерткішіндегі жазбада анық бейнеленген. Ондағы күрделі графемада **С**¹ таңбасы **Г**¹ таңбасының оң жағындағы кіші сызыққа байланыстыра сызылған. Ал сөздің басындағы бұрынғы зерттеушілер **С**¹ деп оқыған таңба – мүлде **С**¹ таңбасы емес, **Н**¹ таңбасы. Бұдан кейінгі **О** таңбасы мен **Н**¹ таңбасының жоғарғы ұштары қосылып және араларына жіңішке сызықтар сызылып **М** таңбасы белгіленген. Осы арқылы *сарығ ноғад*, *массоғұд* сөздері айқын оқылды. Ал КТү 31, 39, 52 жолдарында ол таңбалар күрделі графеманың ішінде келгендіктен бұл сөздерді ажыратып оқуға болмас еді. Дәл осы себептен де алғашқы зерттеушілер КТү 52 жолындағы *ноғад* сөзінен кейін келетін **Д**¹аҚ¹ болып оқылатын таңбаларды ажырата алмаған. Сондай-ақ бұл сөздегі *соғұд*, *массоғұд* сөздері сөздің соңындағы **Д**¹ таңбасына қосылып, бөлек жазылған.

Орқұн күлбіздік жазбаларында жазылған *соғұд*, *массоғұд* ел атауларының Геродот келтірген *скиф*, *массагет* этнонимдерімен сәйкес келуі көңілге ой салады. Грек жазбаларындағы *skitae/ skitha/ skit/ hskit* атауын орыс зерттеушілері **скиф** деп өзгертіп жазғаны туралы белгілі түркітанушы К.Мұсаев (Тюрки Центральной Евразии: контакты языков и культур // «Түркология», 2002, № 1, 15-б.) дәйекті

айғақтар келтіріп талдау жасайды. Онда ғалым **скит** сөзінің **сақ+ыт** сөзінен туғанын дұрыс келтіреді. Яғни, *сақ* негізгі ел атауы болса, (ы)Т дыбысы түркі тіліне тән көптік жалғауы деген тұжырым жасайды. Массажет сөзінің *массақтан* (/бассақ) туғаны жайында, сонымен бірге *сақ* атауына қатысты *туру+сақ/ туруска* (санскрит), *тыс+сақ, апи+сақ/ апасиақ, қай+сақ* сияқты ел есімдерін келтіріп өз пайымдауын ұсынады. Ғалымның *скит* атауының **сақ+ыт** туынды сөзінен өзгергені туралы ойын біз құптаймыз. Мұндағы Т көптік жалғауы сақ атауына жалғанып, түркі тілінің заңдылығы бойынша сол дәуірде дұрыс қолданылған. Ал оны шет елдіктер этноним ретінде қабылдаған. Сақтардың арасында бұл қосымшаға *-лар, -лер (-дар, -дер, -тар, -тер)* көптік жалғауы да үстеле жалғануы да орын алғаны ақиқат, сөйтіп -Т көптік жалғауы бірте-бірте жалғау ретінде қолданыстан шыққан. Сол себептен -Т қосымшасы өзінің бастапқы қызметінен айрылып, *керей+т* (керей+лер), *дөй+т* (дөй+лер) тәрізді этнонимдерде морфонологиялық, қызметсіз бос дыбыстарға айналған. Бұл мысалдағы *дөй* тайпа есімін біз ежелгі грек жазбаларындағы *дай* (<дақ) этнонимінің жіңішке, еріндік нұсқасы деп білеміз. Бұлардың аталуы тұрғысындағы ең ежелгі нұсқасы орқұн ескерткіштерінде жазылған **дақ** нұсқасы екені айқын. Бұл **дах** түрінде қытай жазбаларында жазылып қалғаны Н.Я.Бичурин (Средняя Азия и Восточный Туркестан. Алматы, 1997, 55-б.) еңбегінде келтірілген.

Соғыд этнонимі туралы ең алғаш мәлімет берген парсы патшасы Дарий I екені мәлім. Оған қатысты Накширустам (Тураев Б.А. История древнего Востока. Минск, 2004, С. 544) жазбасында Дарий I-ге бағынышты елдер қатарында *Согдиана, Сарды* елдерінің аттары жазылған. Мұндағы *сарды* елі өзімізге белгілі *сарт* қауымы екені мәлім. Ал *Согдиана* болса, *согды* елі деген мәнді білдіретін ел атауы екені даусыз. Бұл *соғұд* сөзі – жоғарыда айтылған *сақыт* сөзіне, сондай-ақ парсы тілінің дыбыстық заңдылығына сай қалыптасқан сөз. Яғни, түркілік А дыбыстары О-ға өзгертіліп айтылады. Қазіргі өзбек тілі осы заңдылыққа негізделген. Сонда ежелгі парсылар түркілік *сақ* атауын **соқ** деп дыбыстағаны мәлім болады. Қатаң дыбыстарды ұяндатып айту да парсы тілінің заңдылығына жатады. Мысалы, *сарт* атауын ұяндатып **сард** дегенін жоғарыдағы мысалдан көруге болады. Дәл осы тәрізді түркілік **сақыт** этнонимі де парсылық дыбысталуға сәйкес **соғұд** болып айтылғаны күмәнсіз деуге болады. Бұдан сақтардың түркі тілдес халық болғаны, олардың бір бөлігі парсыларға тәуелді болып, олармен қандары араласып будан ел пайда болғаны аңғарылады. Бұл туралы М.Қашқари да олардың қос тілді екенін, түркі тілін жақсы білетінін айтады.

**ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ТҮБІРЛЕС СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ
ӨРІСІ**
**THE SEMANTIC FIELD OF WORDS COGNATE OF TURKIC
LANGUAGE**

Б. ҚАСЫМ*

Түйіндеме

Функционалды-семантикалық өріс – тілдегі грамматикалық көрсеткіштердің лексикалық, лексика-грамматикалық әрі сөз тудырушы, сөз түрлендіруші лексемалардың екіжақты қырынан мазмұн-форма үйлесімді семантикалық ортада көрініс табуы. Туынды сөздердің белгілі бір семантикалық қатынастарға түсуі, лексикалық, сөзжасамдық жүйедегі өзара байланыстылығы семантикалық өріс арқылы көрінеді.

Мақалада автор тілдік жүйедегі семантикалық өріс ұғымын қарастырып, *көз, көру, бас* аталымдарының лексика-семантикалық өрісі талдайды.

Кілт сөздер: семантикалық қатынастар, ұғымдық, заттық ұқсастықтар, семантикалық өріс.

Summary

The article deals with the semantic field. The structure of functional-semantic field and the categories of functional-semantic is compared. As a conclusion the theme functional-semantic distinguished among the existing grammatical works that is focused on solving the problems of the development issues of word forming semantic field representation as on the materials of the Kazakh language and also when comparing the Turkic languages.

Keywords: functional-semantic, semantic, derivational, lexical-semantic field.

Сөздің семантикасын зерттеу негізінен жеке сөздердің мағыналық жағынан дамуын зерттеумен шектеліп келді. Ғалымдар сөзді жеке қарастыру жан-жақты табиғатын ашпайтынын және жеке сөздер мағынасы мен формасы жағынан бір-біріне туыс сөздермен бірігіп, сөздердің топтарын немесе өрісін құрастыратынын, сөздің мәнін, мәнісін білу үшін оның құрамын бір-бірінен жеке алып қарастырмай, ортақ мән-мазмұнының төңірегінде талдауды ұсынды. Бұл қажеттілік

---

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы-Қазақстан.

Doctor of philological sciences, professor. Kazakh of National pedagogical University named after Abai, Almaty-Kazakhstan. E-mail: bkasym_gosyaz@mail.ru

Б. Қасым. Түркі тіліндегі түбірлес сөздердің семантикалық өрісі.

тіл білімінде өріс теориясының шығуы мен дамуына, жаңа бағытта зерттелуіне әкелді. Ол тіл білімінің семантика саласын, функционалды грамматиканы тың және жаңа жолға бағыттады. Өріс теориясының негізін салушылар И.Трир, Л.Вайсгербер теориялары бойынша **семантикалық өріс** деп дәстүрлі немесе ғылыми түрде адамзат тәжірибесімен жасалған ұғымдардың нақты шектелген саласын толық жабатын, көбіне этимологиялық жағынан байланысты емес, т.б. сөздер жиынтығын атайды.

Тілдің даму көрсеткіші лексикадағы жүйелер сөздерді дамытады, мағыналарын түрлендіреді, ауыстырады, семантикалық дамуының айғағы ретінде көрінеді. Функционалды грамматика функционалды-семантикалық өріс (ФСӨ), семантикалық категория, категориалды жағдаят негізінде жасалады. ФСӨ теориясы А.В.Бондарконың еңбектерінде өзекті мәселе тұрғысынан қарастылып, «*Функционалды-семантикалық өріс*» – тілдегі грамматикалық көрсеткіштердің лексикалық, лексика-грамматикалық әрі сөз тудырушы, сөз түрлендіруші лексемалардың екіжақты қырынан мазмұн-форма үйлесімді семантикалық ортада көрініс табуы делінген болатын. *Функционалды-семантикалық өріс* – семантикалық категориялар негізінде әртүрлі деңгейдегі әрекеттес тілдік құралдардың функцияларының ортақтығына байланысты қалыптасқан жүйе [1, 390]. Ю.Д.Апресян пікірінше, тілдің сөздік құрамы ретсіз үйіліп жатқан бірліктердің жиынтығы емес. Ол сөздердің мағыналық ортақтығына байланысты біріккен бірнеше өрістерден тұрады деген пікір айтады [2]. Ю.Н.Карауловтың анықтауынша, лексика-семантикалық өріс *өзегімен* (ядромен) байланысты тілдегі сөздер тобы және олар өрістің шекарасын айқын анықтауға мүмкіндік береді [3, 61]. Лексика-семантикалық өрісті жасауға өрісте бір-бірімен белгілі бір байланысқа түсетін сөздер мағынасы тірек болуы тиіс. Автордың пікірінше, лексика-семантикалық өрісті зерттегенде синонимдік, түр және ассоциативтік байланыстарды есепке алу қажет. Сөйтіп, *лексика-семантикалық өріс* (ЛСӨ) бір тектік мағынамен біріккен белгілі бір сөздер тобы (сөз тіркестері) болып табылады. ЛСӨ құрамы мағынасы жағына өріс ортасынан (өзегінен) әр түрлі «қашықтықта» (орталыққа жақын және шеткері аймақтар) орналасқан бірліктерден тұрады.

Лексика-семантикалық өріс деп тілде шындық болмысты бейнелеп, лексикалық бірліктер ортақ семантикалық компонент негізінде әр түрлі жүйелі семантикалық қатынастармен (синонимиялық, антонимиялық, гипер-гипонимиялық) және өріс

ортасымен байланысып жатқан біріккен сөздер тобы, яғни лексикалық бірліктердің жиынтығынан тұратын микрожүйешелер (лексика-семантикалық топ) түсініледі. И.М.Кобозеваның «Лингвистическая семантика» еңбегінде «семантикалық өріс деп айқындалатын құбылыстың ұғымдық, заттық және қызметтік ұқсастықтары мен мазмұнының жалпы болуымен біріктірілген тілдік бірліктер жиынтығы» деп көрсетілген. Тілші семантикалық өрісті мынадай қасиеттерге бөледі:

- сөздердің белгілі бір семантикалық қатынастарға түсуі;
- осы қатынастардың жүйелілігі;
- лексикалық бірліктердің өзара байланыстылығы мен өзара тәуелділігі;
- өрістің дербестігі;
- өрістің ұғымдық сипатын таңбалаудың тұрақтылығы;
- семантикалық өрістің бүкіл лексикалық жүйедегі өзара байланыстылығы [4, 99].

Ал Ю.Н.Караулов семантикалық өрістің төмендегідей ерекшеліктерін ажыратады:

- өріс құрамындағы бірліктердің бір-бірімен байланыстылығы;
- бұл байланыстардың жүйелілігі;
- өріс бірліктерінің бір-бірін анықтауы;
- өрістің дербестігі;
- өрістің түрлі тілдердегі өзіндік ерекшелігі [3, 61].

Жоғарыда айтылғаннан шығатын қорытынды: жеке сөздердің мағынасын егжей-тегжейлі ашпай, ешқандай семантикалық талдау жасау мүмкін емес, өз кезегінде ол экстралингвистикалық шындықты есепке алмау мүмкін емес, өйткені тек экстралингвистикалық шындыққа талдау ғана *семантикалық бірліктердің шегін анықтауға* мүмкіндік береді. Алайда біздің ойымызша, бұл байланыстар лексика-семантикалық өріспен салыстырғанда түрлі сөз табына жататын бір ұғымды білдіретін ассоциативтік өріс құрылымына тән. Лексикалық парадигма ретінде жалпы мағынасы бойынша біріккен бірнеше сөздердің жиынтығы түсініледі. Түркі тілдеріне ортақ дене мүшелері атаулары: *бас, көз, қол, аяқ* т.б. тілде семантикалық құрылымы күрделі бір буыннан тұратын *көз* сөзін бір семантикалық өрісте жататын, семантикалық деңгейлері ұқсас болып келетін басқа сөздермен топтастыра отырып қарастырғанда, көптеген түбірлес сөздердің жасалу тарихы мен шығу тектерінің бір екендігі байқалады. Мысалы,

Б. Қасым. Түркі тіліндегі түбірлес сөздердің семантикалық өрісі.

көру → қарау → байқау → аңғару → үңілу → тану → көз тастау → көзі түсу → көз салу т.б.

Қазақ тіліндегі *көру* етістіктерінің семантикалық аясы: *көру, қарау, тесірею, шолу, тесілу, оқыраю, адыраю, одыраю, бағжию, бажыраю, жаудырау, жалтақтау, едірею, байқау, аңғару, шұқшию, сығалау, қадалу, мөлтеңдеу, сығыраю, телміру, тану* және т.б.

Көру қимыл мәнін қазақ тілінде *көру, қарау* етістіктері білдіреді: *Абай жалт қарап барып жаңа көрді. Аанадай жерде, қонақ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен* (М.Әуезов, «Абай жолы», 1- кітап, 9-б.).

Көру етістігінің семалық құрылымы өте қарапайым: *қарау, көз салу, көз салып байқау*. Қазақ тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігінде көру етістігінің 6 мағынасы көрсетілген: 1. *Көзбен байқау, бағдарлау, байыптау*; 2. *Қарау, көзбен шолу*; 3. *Бастан кешу*; 4. *Ауыс. Айыптау, жазғыру, кінәлау*; 5. *Ауыс. Есептеу, санау, білу, тану*; 6. *Күрделі сөз құрамында жұмсалып, қосымша мағына үстейтін көмекші етістік* (ҚТТС 191). Сөздікте көру етістігінің 6 мағынасы бар деп көрсетілген: 1. *Қарау, көз салып байқау*; 2. *Кездесу, жолығу*; 3. *Ауысп. Бір нәрсені бастан кешу, білу*; 4. *Айыптау, жазғыру, кінәлау*; 5. *Балау, санау, білу, тану*; 6. *қосымша мағына үстейтін көмекші етістік*.

Мақсатты түрде көру үрдісін, көру органдарының активті түрде көру үрдісіне қатысуын доминант қарау етістігі білдіреді: *қарау, көз салу, назарлау, үңілу, бетін бұру, барлау, бақылау, шолу және т.б.*; ауызекі тілде: *бақыраю, ақшию, тесірею, жіті қарау, қадалу және т.б.* Қазақ тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігінде қарау етістігі 12 түрлі мағына береді деп көрсетілген: 1. *Көз жіберу, назар аудару*; 2. *Іздеу, қарастыру, табуға тырысу*; 3. *Көру, тексеру, бақылау*; 4. *Ескеру, елеу, тыңдау, құлақ асу*; 5. *Аңғару, байқау, бағу*. 6. *Күту, тосу, бөгелу*; 7. *Бағып-қағу, күту, баптау*; 8. *Бағыну, қарауына, қол астына өту, тәуелді болу*; 9. *Есептеу, санау, ойлау*; 10. *Ауу, беттеу, ойысу қадам басу*; 11. *Арнайы сөз ету, талқылау*; 12. *Дәл бағытталу, тура келу* (ҚТТС, 55-56). Ал қазақ тілінің сөздігінде қарау етістігінің 10 мағынасы берілген: 1. *Назар аудару, көз жіберу*; 2. *Іздеу, қарастыру*. 3. *Көру, тексеру, аңғару, бағу, байқау, бақылау*. 4. *Ескеру, елеу, ден қою*; 5. *Күту, тосу, бөгелу*; 6. *бағып қағу, күту, баптау*; 7. *Біреудің қол астында болу*; 8. *Есептеу, санау, ойлау*; 9. *Ауу, өту, қадам басу*; 10. *Арнайы сөз ету, талқылау*. Мысалы: *Абай қайда өзі? – деп еді, Ұлжан Абайдың жатып қалғанын айтып, Жиренишеге біраз наразы салқын*

жүзбен қарады (М.Әуезов, «Абай жолы», 1-кітап, 36-б.). *Абай әкесіне көз салып еді, үндемей, түйіліп, Айғызға аса салқын қарап қалған екен* (М.Әуезов, «Абай жолы», 1- кітап, 130-б.). *Көріп, біліп келдік. Кәмшат ауру. Әл үстінде. Бізді танымады* (М.Әуезов, «Абай жолы», 1- кітап, 130-б.).

Сонымен қазақ тіліндегі көру етістіктерін мағыналық белгілеріне қарай талдай келе олардың оншақты лексика-семантикалық топты (ЛСТ) тілдік деректермен дәйектелді:

ЛСТ 1 «Көру» үрдісіндегі әртүрлі оқшау қарасты білдіретін етістіктер (*«ұнатпай, жек көре қарау» немесе «үрейлене қарау» нышанды етістіктер*)

Бұл топқа *адыраю, ажыраю, ақыраю, ақию, ақилану, алару, алақтау, ақшию, бадыраю, бақшию, бажыраю, бағжию, бақыраю, бежірею, бедірею, едірею, ежірею, ожыраю, оқшию, оқшыраю, оқыраю, одыраю, шадыраю* етістіктері жатады. Аталмыш етістіктердің архисемасы «қарау» және «бақырая қарау, көзін бағжиту» болғанмен олар тек қана «қарау» семасымен шектелмейді, олардың семантикалық құрылымында «көз салып байқау, көзбен байқау» семасы негізгі емес, өйткені бұл етістіктер көру үрдісінің әрекетін емес, оның сипатын, әртүрлі қырларын білдіреді. Олардың мағыналық құрамында «бақшиып қарау», «жақтырмай қарау», «сескеніп қарау», «үрке қарау», «үрейлене қарау», «қорқып қарау», «таң қалып қарау», «көз алартып тесірейіп қарау» сияқты мағыналық реңктер бар. Мысалы, **алақта** етістігі туралы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» мынандай түсініктеме алуға болады: 1. «Көздің шарасынан шығып аларуы, алақ-жұлақ етуі». *Осы кезде Жаппардың екі көзі жың соққандай алақтап, өңі бұзылып, бет ауызы жыбырлап кетті.* (К.Оразалин. Көктем.) 2. «Жалтақтап жан-жаққа қарау, асып-сасу». *Жүгіріп басып Күланда келеді. Үлкен қара көздері ойнақшып, жан-жағына алақтап қарайды.* (С.Ерубәев. Шығ.) Қазақ тілінің сөздігінде де екі мағынасы көрсетілген: 1. «Көзі алақ-алақ етті. 2. «Жан-жағына алақ-жұлақ қарау». **Одырай** етістігіне «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» мынандай төмендегідей түсініктеме берілген: «үрке қарау, едірею, адыраю». Мысалы: *Сәкен қизаиштай кеп жанаса берген мені көрмегендей одырая өтіп кетті* (С. Мұқанов) [ҚТТС, 375-б.]. *Сілем қатып өлгелі отырсам, - деп Қалампырды оқты көзімен атып, одырая сөйледі* (А.Хангелдин. Табысқан тағдырлар). Ал қазақ тілінің сөздігінде осы етістікке «адыраю, едірею, ежірею, одыраю» деп түсініктеме берілген. Мысалы: *Ол үріккен өгіздей маған одырая*

Б. Қасым. Түркі тіліндегі түбірлес сөздердің семантикалық өрісі.

қарады. Ежірей етістігі туралы қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «екі көзін тікірейтіп тесірейе қарау, бақшию» делінген [ҚТТС, 167-б.]. Мысалы: *Ит көрген текедей боп, иегі мен сақалын омырауына тыға түседі. Екі көзін ежірейте қарап тыңдап қапты* (М.Әуезов, «Абай жолы», 1-кітап, 276-б.). **Бағжию** етістігіне «көзі бақшиып тесірейе қарау» деп түсініктеме берілген. Мысалы: *Шал бағжиып қарады*. Бұл етістіктер бір-бірімен синонимдік қатынасқа түсіп тұр. Қазақ тілінің синонимдер сөздігінде бұл етістіктер туралы: «Бірдеңеден сескеніп қорыққанда, үрейленгенде, таңданып таңырқағанда, біреуді жақтырмаған пішін көрсету, көз алартып тесірейіп қарау» деп жазылған. Мысалы: *Ислам ақия қарап еді, қатыны жым болды* (О.Сәрсембаев). *Бұзаубақ нанарын да, нанбасын да білмей, бажырайып қарады* (Майлин). *Айша бір қызарып, бір сұрланып, Дәмешке бадырая қарады* (Шашкин). *Бұл жауапты естігенде, бағанадан бері үндемей мелшиіп отырған Майбасар, Жақыптар селт етіп, қабақ тұкситіп, ажырая қарасты* (М.Әуезов, «Абай жолы», 1-кітап, 80-б.). *Екеуі оңаша қалып, бір-біріне ажырайысып қарасқанда, түстерінде үлкен ыза бар еді* (М.Әуезов, «Абай жолы», 1-кітап, 577-б.). *Кейбіреулер осындай сөз шыққан жаққа қарай үріккен аттай оқырая қарап, ала көздерімен атып тастардай оқталысады* (А.Хангелдин. Қара торғай). Осы келтірілген мысалдардан аталмыш етістіктер көру үрдісіндегі әртүрлі оқшау қарасты білдіретін етістіктер екеніне, яғни, «ұнатпай, жек көре қарау» немесе «қорқып қарау», «үрейлене қарау» нышандарын білдіретін етістіктер екеніне көз жеткізуге болады.

Қазақ тіліндегі әр түрлі сөздіктен жиналған «көз» аталымдарының сипаты мен ерекшелігі. Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15 том).

Кесте-1

№	«Көз» аталымының семантикалық өрісі	Көркем әдебиеттен мысалдар
1	зат. Көру мүшесі.	Көп заманнан бері басымыздан кешірген зорлық-зомбылық, кедейлік, надандық мұра қылып біздерге мерез, құрт, қотыр, көз ауруы сықылды пәлелерді қалдырған (М. Дулатов, Шығ.).
2	анат. Адамда, барлық омыртқалы жануарларда және кейбір омыртқасыз жануарларда жарық әсерін қабылдайтын мүше.	Адам және омыртқалы жануарларда көз – жұп мүше (ҚҰЭ).
3	ауыс. Әсемдеп жасалған дөңгелек, ою-өрнек, шеңберлі әшекей.	Қазақстанның Орталық музейінде сақталған бір ғана әйел ерінің өзінде отыз бір көз орнатылған.

4	ауыс. <i>Нәрсенің өзі.</i>	Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға, Бермек болағн айғырдың көзі қайда?(Абай, Тол.жин.).
5	ауыс. <i>Адам, жан</i>	Көздер бар, мені көрсе жылымайтын, Соны да сезгендеймін бүгін айқын (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем)
6	ауыс. <i>Өткеннен қалған, өткеннің тұсында болған нәрсе.</i>	Хас батырдың көзі еді кара жорға, кара жаудың астында ойнап кетті (М.Мақатаев, Шығ.).
7	ауыс. <i>Ақыл, ес, сана.</i>	Біліміден шыққан сөз, Талаптыға болсын кез. Нұрын, сырын көруге, Көкірегінде болсын көз (Абай, Таңд. жин.).
8	ауыс. <i>Жемістің өніп шағатын жері, бүртік кіндігі.</i>	Мария өстіп налып жүргенде, академик Лысенконың картоп көзін қалай егіп өсіруге арналған мақаласы газетке жарияланды (Ж. Тілеков, Шалғай шепте).
9	ауыс. <i>Иненің жіп өткізетін тесігі.</i>	Кесте тігетін инелер молтақ, көздері кең болғаны жөн (С. Қасиманов, Қаз.колөнері).
10	ауыс. <i>Кереге және торлы заттардың тесігі.</i>	Керегенің босаға жағындағы көздерін пайдаланатын болған (С. Қасиманов, Қаз.колөнері).
11	ауыс. <i>Белгілі бір нәрсенің орны, қоры.</i>	Май алмасу жөнінде өте мәнді мәселенің бірі – деген май болып бітетін майдың қайдан алатын көзін білу (Т.Күлтебаев, Қой төлі).
12	ауыс. <i>Алды, көз алды</i>	Дұшпанның көзінде болсаң да, көңілінде болма (мақал).
13	ауыс. <i>Бұлақтың су қайнап шығып жатқан жері, қайнар тесігі</i>	Бұлақтың көзі ашылып, Бұлдырап келді жылғаға, Құнанның жалына асылып, Қуанып, күліп тұр бала (М.Мақатаев, Шығ.).
14	ауыс. <i>тұрғы, көзқарас, ұстаным</i>	Неше жүз жылдан бері Ломоносовтың атын орыс халқы көңілінде һәм тілінде сақтап келеді, мұнан соң мың жылдар өтсе де оған көрсетілген қадір, құрметтері артпаса кему жоқ. Біз де Абайға сол көзбен қарауға керек (М.Дулатов, Шығ.).

Суреттейтін және ерекшелейтін белгілерді, үздіксіз мағыналық белгілерді таңдау тұжырымды *анықтама* (дефиниция) құрастыру немесе сипаттауды айқындау деп ұйғаруымызға болады» [5]. Сөздер ортақ семантикалық белгіге ие болып, лексика-семантикалық парадигма құрайтыны белгілі. Ю.Н.Карауловтың анықтауынша, лексика-семантикалық өріс ортасымен (ядромен) байланысты тілдегі сөздер тобы және олар өрістің шекарасын айқын анықтауға мүмкіндік береді. Лексика-семантикалық өрісті жасауға өрісте бір-бірімен белгілі

Б. Қасым. Түркі тіліндегі түбірлес сөздердің семантикалық өрісі.

бір байланысқа түсетін сөздер мағынасы тірек болуы тиіс. Автордың пікірінше, лексика-семантикалық өрісті зерттегенде синонимдік, түр және ассоциативтік байланыстарды есепке алу қажет [3]. Түбірлес сөздерді жасаушы түбірдің топтық мағынасын құрайтын семалары барлық тектес түбірлі сөздердің мағыналарында сақталып, айырушы семалармен бірлікте болады. Тілдің сөзжасамдық жүйесінде де семантикалық өрістің ұстанымдары мен заңдылықтарына сүйене отырып, сөзжасамдық өрісті құрылымдауда қолдануға болады:

◆ сөзжасамдық бірліктердің құрылымдық тұтастық ұстаным жүйесі. Мұнда сөзжасамдық жүйе сөзжасамдық бірліктері бар тұтас жүйе болып табылады. Түбір және сөзжасамдық морфемалар, үлгілеп, типтер, жаңа сөз жасау алгоритмдері;

◆ туынды сөздерді реттеу, ретке келтіру ұстанымы. Бұл ұстанымда сөз жасамдық жүйе өзіне тән тұтастықта сипатталады;

◆ сөзжасамдық бірліктерді өзара анықтау ұстанымы сөзжасамдық мағына мен аффикстер арқылы берілу мүмкіндігі т.б.;

◆ туынды сөздер шекарасының еркінділік ұстанымы. Сөзжасам құбылысына қатысты сапалық және сандық өлшемдерді, синхрония мен диахронияға қатысты еркшеліктерді анықтайды;

◆ тұтастық ұстанымында сөзжасам жүйесіндегі экстралингвистикалық жағдай, екіншіден, сөзжасамдық талдаудың барлық әдістері мен сөзжасам бірліктердің заңдылықтарын қолдануға болады.

көр 1. *Қарау, байқау, көз жеткізу.* Мұны көріп Ескендір аң-таң қалды, Бар қаруын алтынға қоса салды [262].

2. *Жолығу, кездесу, ұшырасу.* Көрген жерде-ақ мен сені, «Осы екен ғой – сол» дедім [75].

3. *Ауыс. Білу, аңғару, байқау.* Жігіттік өтті, көрдің бе? [176].

4. *Ала көрмеу – бірдей көру, шет қақпау.* Бәрінің көңілін тындырып, біреуін ала көрмепті [179].

5. *Артық көру – жоғары санау, ерекше бағалау.* Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден алланың өзі ойлап жасағанына да дәлел емес пе? [183].

6. *Бейнет көру – азап шегу.* Бейнет көрмей, дәулет жоқ [20].

7. *Дамыл көрмеу – тыныштық таппау.* Шаһарына жеткенше дамыл көрмей... [261].

8. *Жақсы көру – ұнату.* Үйір қылма бойыңа, шыны жақсы көрмесен [105].

9. *Жек көру – ұнатпау* [121]. Абай тілі сөздігі. (Ш. Ахметова, Ә. Болғанбаев, Т. Жанұзақов). – Алматы: Өнер, 2011. – 75-262 б.

Қазақ тілінің сөздігінде **көру** етістігінің 6 мағынасы бар деп көрсетілген: 1. *Қарау, көз салып байқау*; 2. *Кездесу, жолығу*; 3. *Ауысп. Бір нәрсені бастан кешу, білу*; 4. *Айыптау, жазғыру, кінәлау*; 5. *Балау, санау, білу, тану*; 6. *қосымша мағына үстейтін көмекші етістік* [ҚТС, 328 б.]. *Қарау, байқау, көз жеткізу*. Мұны *көріп* Ескендір аң-таң қалды, Бар қаруын алтынға қоса салды [ҚТС, 262 б.]. Мақсатты түрде көру үрдісін, көру органдарының белсенді түрде көру үрдісіне қатысуын доминант **қарау** етістігі білдіреді: **қарау, көз салу, назарлау, үңілу, бетін бұру, барлау, бақылау, шолу** және т.б.; *ауызекі тілде: бақыраю, ақшию, тесірею, жіті қарау, қадалу* және т.б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде (10 томдық) **қарау** етістігі 12 түрлі мағынасы берілген: 1. *Көз жіберу, назар аудару*; 2. *Іздеу, қарастыру, табуға тырысу*; 3. *Көру, тексеру, бақылау*; 4. *Ескеру, елеу, тыңдау, құлақ асу*; 5. *аңғару, байқау, бағу*. 6. *Күту, тосу, бөгелу*; 7. *Бағып-қағу, күту, баптау*; 8. *Бағыну, қарауына, қол астына өту, тәуелді болу*; 9. *Есептеу, санау, ойлау*; 10. *Ауу, беттеу, ойысу қадам басу*; 11. *Арнайы сөз ету, талқылау*; 12. *Дәл бағытталу, тура келу* [ҚТТС, 6-т. 55-56 б.]. Ал қазақ тілінің сөздігінде **қарау** етістігінің 10 мағынасы көрсетілген: 1. *Назар аудару, көз жіберу*; 2. *Іздеу, қарастыру*. 3. *Көру, тексеру, аңғару, бағу, байқау, бақылау*. 4. *Ескеру, елеу, ден қою*; 5. *Күту, тосу, бөгелу*; 6. *бағып қағу, күту, баптау*; 7. *Біреудің қол астында болу*; 8. *Есептеу, санау, ойлау*; 9. *Ауу, өту, қадам басу*; 10. *Арнайы сөз ету, талқылау* [ҚТС, 55-56б.]. Мысалы: Абай қайда өзі?- деп еді, Ұлжан Абайдың жатып қалғанын айтып, Жиреншеге біраз наразы салқын жүзбен қарады [М.Әуезов. Абай жолы, 1-том., 36 б.]. Абай әкесіне *көз салып* еді, үндемей, түйіліп, Айғызға аса салқын *қарап* қалған екен [М.Әуезов. Абай жолы, 1-том.,130 б.]. *Көріп*, біліп келдік. Кәмшат ауру. Әл үстінде. Бізді танымады [М. Әуезов. Абай жолы, 1-том. 130 б.]. Лексика-семантикалық топтың мүшелері арасындағы парадигматикалық байланысты көру үшін ғалымдар компонентті талдау әдісін жиі қолданады. Бұл әдіс бойынша сөз мағыналары бірнеше ұсақ бөліктерден – семалардан тұрады деп есептейді. Семалар қызметі жағынан *жалпылаушы* (интегралды) (*жалпылаушы семаны* – *архисема* деп те атайды) және *айырушы* (дифференциалды) семалар болып екіге бөлінеді. Лексикалық-семантикалық топтар *жалпылаушы семалардың* негізінде семантикалық өріске бірігеді. Семантикалық өріс лексикалық-семантикалық топтарға қарағанда неғұрлым кең тектік ұғымдарды топтастырады. Семантикалық өріс белгілі сөз тобына жататын лексикалық-семантикалық топтардың

Б. Қасым. Түркі тіліндегі түбірлес сөздердің семантикалық өрісі.

жиынтығы ғана емес, ол өз құрамына бірнеше сөз табына жататын лексикалық-семантикалық топтарды да біріктіреді. Өрістің аймақтары мен құрылымының ұстанымын анықтаудың бірі – тіл құралдарын қолданудың ұдайылығы және жиілігі, мақсатты жағдайда өрістің семантикалық инвариантын және өріс мүшелерінің семантикалық құрылымының ерекшелігін белгілеу болып табылады. Сонымен, тілдік өрістің орталық аймағын өрістің семантикалық инвариантының *аталымы* (номинациясы) ретінде ұдайы және жиі пайдаланатын бірліктер құрады. Мысалы, **Бас**→алқа → алқалы → алқалық

алқашы → алқашылық

алқы → алқылы → алқылық

алқышы → алқышылық

араз → араздық

асау → асаулан → асаулану

→ асаулық

бас-аяғы

баскесер

баспана → баспанадай

бас-аяқсыз

баскесерлік

баспанала

басы-аяқты

баскиім

баспаналат

басаяқтылар

бас-көз:

баспаналау

басбақыл

(болды), (демей)

баспаналы

бас-басы

баскөздік

баспанасыз

басбау

баскөтеру

басбунақ

басқосу

баспанасыздық

басбұзар

басқұр

бассауғала → бассауғалау

басбұзарлық

басқұрбау

бас-сирақ

басбілгі

басқұрдай

бассүйексіздер

бас-басын

басқұрт

бассүйектілер

басжақсы

басмия

басталас

басжаптыр

басталастық

бас-жөн

бастоған

басжіп

бастоғыз

Бұзаубас: I. *зоол.*, т.б. басы үлкен, мүйізді, алдыңғы аяқтары жер қазатын түсі сары қоңыз.

II. *бот.* құмды жерде өсетін малға жағымыды өсімдік.

III. *зоол.* ащы суда өмір сүретін, басы жалпақ балық.

Бұзаубалық: *зоол.* Алабұға тәрізділерге жататын балықтың түрі.

Бұзауаз: малдың барлық түрлігінде кездесетін жұқпалы тері ауруы.

Бұзауіс: өзегіне темір қосып өрген жуан қамшы. Жуан етіп тілінген таспалардан өрілген өрімі сыртына қарағанда бұзаудың тісіне ұқсап тұратындықтан бұзауіс қамшы аталған.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, сөзжасам бірліктерін зерттеуде өріс құрылымдау әдісін қолдану дұрыс деген пікірге келеміз. Себебі, сөзжасам сөз жасау қызметін атқарушы және күрделі құрылымды көрсететін тілдік жүйе бөлігі ретінде танылады. Сөзжасамдық өрістерді зерттеу лингвистің дәстүрлі тіл теориясына сай келмейтін сөз жасаудың әртүрлі құбылыстарына түсінік беру мүмкіншілігін кеңейтеді.

Сөз тудырушы тұлғалар арқылы жасалған туынды сөздің семантикасы айырушы сема мен сөз тудырушы жұрнақтың лексика-семантикалық мағынасы бірлігінен тұрып, жаңа атау ретінде қызмет атқарады. Туынды сөзде бұл семалардан бөлек түбірдің өзек семасынан дамыған ортақ сема болады. Осы өзек-сема арқылы туынды сөздер *түбірлес* сөздерге топтастырылады. Г.К.Кенжетаева субъектінің белгілі бір объектіге деген қатынасына және сол объектіге берген субъектінің бағасына қарай фразеологизмдер «жасырын, ұрлана қарау», «тесіле, қадала қарау», «зейін сала, зер сала қарау», «менсінбей қарау», «немқұрайды қарау», «таңдана қарау», «жақтырмай қарау» т.б. тақырыптық топтарды қамтиды. Назарға ілінген нысанға түрлі түрлі болғандықтан неше түрлі жағдайларды көріп, басынан өткеріп отырған адамның эмоциясы да, істеп отырған қылығы да, өзін ұстау мәнері де сан-алуан болып келеді [6].

Талданылып отырған *көз, көру, бас* аталымдарының М.Оразов «Қазақ тілінің семантикасы» атты еңбегінде сезім мүшелерінің қызметімен байланысты жалпылауыш семаға ие сезіну етістіктерінің тобына, оның ішінде *көру* етістіктерінің семантикалық тобына жатқызады [7]. Сезім мүшелерінің ең бастысы – *көз*. Адам *көз* арқылы дүниедегі заттар мен құбылыстарды көріп, олардың түр-түрпатын, сан-қилы формаларын, түсін, қимыл қозғалысын және т.б. толып жатқан белгілерін біліп, таниды. Соның нәтижесінде адам санасында белгілі бір ұғымдар қалыптасады.

Б. Қасым. Түркі тіліндегі түбірлес сөздердің семантикалық өрісі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бондарко А.И. *Функциональная грамматика*. – Ленинград, 1984. – 164 с.
2. Апресян Ю.Д. *Лексическая семантика*. – М.: 1974. – 472 с.
3. Караулов Ю.Н. *Структура лексико-семантического поля* // Филологические науки. – 1972. №1 – С. 57-68.
4. Кобозева И.М. *Лингвистическая семантика*. – М.: Эдиториал, 2000. – 252 с.
5. Уфимцева А.А. *Лексическое значение: принципы семантического описания лексики*. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
6. Кенжетева Г.К. *Неміс және қазақ тілдеріндегі көру етістіктерінің лексико-семантикалық өрісі*. Филол. канд. дисс. авторефераты. – Алматы, 2009.
7. Оразов М. *Қазақ тілінің семантикасы*. – Алматы: Рауан, 1991. – 211б.

Сөздіктер

1. ҚТТС – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 томдық (жалпы ред. басқарған А.Ысқақов) 6 т. – Алматы: Ғылым, 1980.
2. Ибатов А. Қазақ тілінің туынды сөздер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1988. – 136 б.
3. ҚТС – Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы, 1999.
4. ҚТТС – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. VI т. – Алматы: Драйк-Пресс, 2008. – 961.

ТҮРКІТАНУДАҒЫ ТАРИХИ ЛЕКСИКОГРАФИЯ HISTORICAL LEXICOGRAPHY IN TYURKOLOGIYA

Г. КӨБДЕНОВА*

Түйіндеме

Қазіргі қоғамда жүріп жатқан ғылыми-ақпараттық кеңістіктің өркендеуімен байланысты лексикография саласының кемелденуі тарихи лексикография мен компьютерлік тарихи лексикография салаларының да қарқындап дамуына әсер етуде. Сонымен бірге қазіргі лексикографияның ғылыми деңгейіне сәйкес түркітану саласындағы тарихи лексикографияның да мақсат-міндеттерін, құрылымдық ерекшеліктерін, ұстанымдық негіздерін айқындау қажеттігі туындайды. Тарихи лексикография – тілдің тарихи негіздерін айғақтайтын ғылым саласы.

Мақалада жалпы тіл біліміндегі, түркітанудағы және қазақ тіл біліміндегі тарихи сөздіктердің классификациясы және зерттелу нәтижелері баяндалады. Автор синхронды және диахронды сөздіктердің айырмашылықтарына, сондай-ақ қазақ тіл біліміндегі этимологиялық, диалектологиялық және тарихи сөздіктер құрылымының зерттелуіне тоқталады.

Кілт сөздер: Тарихи лексикография, компьютерлік тарихи лексикография, этимологиялық сөздік, диалектологиялық сөздік, тарихи сөздік, картотекалық қор.

Summary

This paper presents the results of the study and the classification of historical dictionaries in general linguistics, Turkic and Kazakh linguistics. The author focuses attention on the difference between synchronous and diachronic dictionaries, on the classification of the diachronic dictionaries, as well as on the research of the structure of etymological, historical and dialectological dictionaries in Kazakh linguistics. Historical lexicography is considered within general lexicography as a separate direction where etymological, dialectological and historical lexicography find their theoretical justification. New genres of historical dictionaries compiled as a result of active development of lexicography have been defined. The review of historical dictionaries on turkology has been conducted, the link between etymological and historical lexicography has been pointed out. The sample of a dictionary entry of Historical Dictionary of the Modern Language has been attached. The principles of semantic description of the card-index fund of the modern Kazakh language and of the historical card-index fund are the object of the research.

Keywords: historical lexicography, computer historical lexicography, etymological dictionary, dialectological dictionary, historical dictionary, structure of historical vocabulary entries, card-index fund.

---

* филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы-Қазақстан.

Candidate of philological sciences, Institute of Linguistics named after A.Baytursynov. Almaty-Kazakhstan, E-mail: guljihan@mail.ru

Тіл білімінің «Үлкен энциклопедиялық сөздігінде» тарихи бағыттағы сөздіктер мынадай белгілер бойынша ажыратылған: *лексиканы сұрыптау бойынша* – тіл лексикасының стильдік қабаттарын көрсететін диалектологиялық сөздік; *сөздің сипатталу тәсілі бойынша* – сөздің шығу тегін ашатын этимологиялық сөздік; *сөздің дәуірлерде көрініс беруі бойынша* – тарихи сөздіктер [1, 462].

Лексикограф Ю.С.Сорокиннің «Тарихи сөздік дегеніміз не?» деген мақаласындағы тұжырымы бойынша, сөздіктің тарихи болуы оның көне дәуірлердің жазба ескерткіштер материалдарының көрсетілуінде ғана емес, олардың *берілу тәсілінде* жатыр. Себебі қазіргі тілдің сөздігі де тарихи сөздік болуы мүмкін [2, 150]. Зерттеуші қазіргі дәуірдің тарихи сөздігін жасау үшін:

- картотека қорын дайындау;
- қажетті дереккөздерді анықтау және оларды зерттеу;
- сол дәуірдің лексикалық материалдарын таңдау және сұрыптаудың жалпы ұстанымдарын анықтау;
- хронологиялық шегін нақтылау сияқты басты мәселелерді шешу қажет екендігін атап көрсетеді.

Қазақ лексикография теориясын зерттеуші ғалым М.М.Малбақов: «Қазіргі сөздіктің түрлерін: 1) ағымдағы тіл сөздігі; 2) қазіргі заман тілі сөздігі; 3) ұлттық идеяға негізделген, тарихи ұстанымға құрылған сөздік» деп бөліп көрсетеді. Ғалым лексикографиясы жоғары дәрежеде дамыған елдерде мұндай сөздіктердің жасалғандығын айта келіп, қазақ лексикографиясы үшін де XVI ғасырдан бергі кезенді қамтитын, тарихи ұстанымға негізделген сөздік жасау қажеттілігін айтады [3, 330].

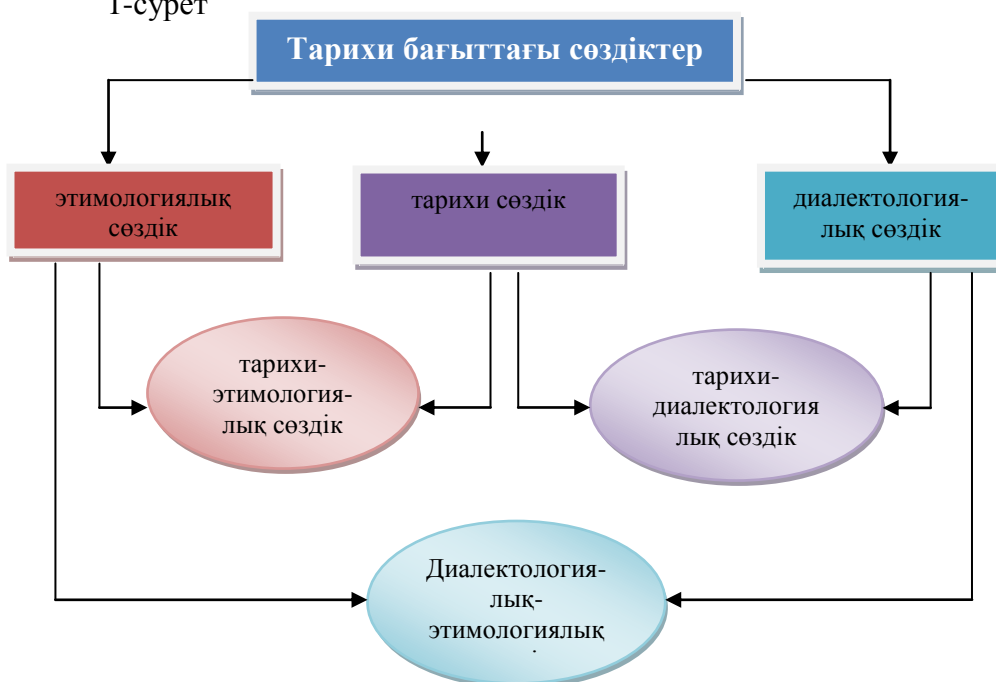
Тарихи бағыттағы сөздіктер іс жүзінде ежелгі дәуір, орта ғасырлардан бері қолданыс тапқанымен, оның теориясының қалыптасып, дамығанына көп уақыт өте қойған жоқ. Теория жүзінде қарастырылуы жалпы лексикографияның теориялық мәселелерімен тығыз байланысты болды. Танымал лексикограф-ғалым Г.А.Богатова тарихи бағыттағы сөздіктерді былайша бөледі: 1) этимологиялық немесе тарихи-этимологиялық; 2) тарихи; 3) диалектологиялық сөздіктер [4, 80].

Тарихи лексикография сөз тарихын жазба тіл кезеңдері тұрғысынан қарастырумен шектеледі. *Сөздердің жазбаша тұлғалары, жазба мәдениеттің ерекшеліктері, жазудың тарихи қалыптасуы мен қызмет етуі* оның негізгі бағыт-бағдары, нысаны. Осындай белгілер жанрдың ерекшеліктерін көрсетіп, айқындайды. Тарихи лексикография

жалпыфилологиялық сөздіктерде сөз тарихын беруде жазу мен тілдегі сөздің қызмет ету аясының заттық-семантикалық тәсіліне назар аударады. Сөздің жазбаша түрі әртүрлі тарихи еңбектерден, сөздіктерден алынады. Олар сөзді әр қырынан: сөздің фонетикалық және графикалық бейнесі, парадигмалық тұлғалардың дамуы, семантикалық даму процестерін қарауға мүмкіндік береді [5]. Тарихи сөздіктің дереккөздеріне бұрынғы шыққан сөздіктер және жалпы бағыттағы сөздіктер, тарихи картотекалық қор, тарихи-лексикологиялық ізденістер, ғылыми-тарихи зерттеулер, сөз тарихы бойынша аналитикалық басылымдар мен жарияланымдар, мұрағат материалдары т.б. кіреді. Тарихи лексикографияда тілдік дамуды көрсететін екі тәсіл қалыптасты: *диахрондық сипаттау* (үлкен хронологиялық сөздіктерде), бір *синхрондық кезең бойынша сипаттау*.

Біздіңше, тарихи бағыттағы сөздіктерді сызба түрінде былайша жүйелеп беруге болады:

1-сурет

Лексикография саласының қарқынды дамуына байланысты тарихи бағыттағы сөздіктердің жаңа түрлері жасалуда: *тарихи-этимологиялық, тарихи-диалектологиялық сөздіктер, тарихи-этнографиялық сөздіктер, тарихи-аймақтық сөздіктер* және т.б.

Этимологиялық сөздіктерді тілдерді қамту жағынан екі түрге бөліп қарастыруға болады. Оның бірінші түрі – бір тілдің лексикасын сипаттайтын этимологиялық сөздік. Екіншісі – туыс тілдердің этимологиялық сөздігі.

Бір тілдің лексикасын сипаттайтын сөздіктер қатарына жеке бір тілдің материалдары негізінде жасалған этимологиялық сөздіктер жатқызылады.

Туыс тілдердің этимологиялық сөздігінің сөзтізбесі ататілдік тұлғалардан, мәселен ататүркілік немесе басқа ататілдік тұлғалардан тұрады. Бұған «Этимологический словарь тюркских языков» (М., 1974) т.б. сөздіктерді жатқызуға болады. Бұл ататілді қайта жаңғыртатын сөздіктерде сөздер мен түбірлердің архетиптік көрінісі беріледі.

Қазақ тіл білімінде тілді фонетикалық және морфологиялық тұрғыда зерттеуде біраз тәжірибе жинақталып, сипаттамалы және салғастырмалы грамматикалар, әртүрлі сипаттағы екітілді, түсіндірме, синонимдік, терминологиялық т.б. сөздіктер шығарылды. Араб, парсы, монғол, орыс және түркі тілдерінің әсері жайында зерттеулер жүргізіліп, бірқатар диалектологиялық жұмыстар атқарылды. Этимологиялық зерттеулердің саны артып, тіл тарихын зерттеуге қатысты жұмыстардың жан-жақты жүргізілгені ескеріліп 1960 жылы Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтының ғылыми-зерттеу жоспарында «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» деген тақырып енгізілді. Осы жоспардың нәтижесінде 1966 жылы 337 реестр сөзді қамтыған «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» [6] жарыққа шықты. Этимологиялық сөздік пен оның ұстанымдары жайында түркі тіл білімінде Л.С.Левитская [7], қазақ тіл білімінде А.Ы.Ысқақов [8], Н.Қарашева [9], Ә.Т.Қайдар [10], Ғ.Әнес [11] т.б. зерттеу-мақалалары бар.

Этимологиялық сөздікті мақсат тұрғысынан екіге бөлуге болады: 1) ғылыми этимологиялық сөздік; 2) ғылыми-көпшілік этимологиялық сөздік.

Жеке бір түркі тілінің этимологиялық сөздігін жасаудың ұстанымдарын Л.С.Левитская былайша атап көрсетеді:

1) жалпытүркілік сөздіктің зерттеу міндеттерін ескере отырып, тілдегі сөздердің фонетикалық, сөзжасамдық және семантикалық тарихына назар аудару;

2) сөз тарихын қайта қалпына келтіруде ішкі реконструкцияны тірек ету;

3) сөзтізбенің толық болуына (шартты түрде) мүмкіндігінше ұмтылыс жасау және сөздің этимологиясын іздестіру барысында туыс және аймақтық жағынан жақын тілдер мен олардың диалектілерін пайдалану;

4) реалиялардың тарихына назар аудару;

5) тілдік фреквенталиді ескеру [7, 198].

Туыс тілдердің этимологиялық сөздігінде немесе екі тілдің салыстырмалы сөздігінде салыстырмалы әдісті қолдану өте ұтымды әдіс болып табылады. Туыс тілдердің этимологиялық сөздігінде реестр сөзден кейін барлық туыс тілдерден сөздің түбіріне жақын сөздер және олардың жаңа туынды тұлғалардың тізбегі беріліп, сөздің ежелгі нұсқасы көрсетіледі. Сөз тарихын ашу арқылы туыстас халықтардың өткен өмірін, оның заттық және рухани мәдениетін, оның басқа халықтармен байланысын көруге болады.

Түркітану ғылымында этимологияны жеке сала ретінде түркі тілдерінің бірінші этимологиялық сөздігі – ежелгі түркі тілін (шағатай, ежелгі ұйғыр тілдері) зерттеуші, белгілі түрколог Арминия (Герман) Вамберидің сөздігі 1878 жылы шыққаннан кейін көңіл қойып, тани бастады. Бұл сөздіктің өзіндік кемшіліктері бар еді. Сол кезеңдегі түркологиядағы тарихи-лингвистикалық зерттеулердің аздығы сөздіктің сапасына да әсер етті. Тек тілдің өзі, кірме сөздің дереккөзі ғана көрсетіліп, ал зерттеліп отырған тілдің сөзжасамдық табиғаты көрсетілмеді. А.Вамберидің сөздігінен басқа, түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі бойынша W.Schott (1887), B.Kerestedjian (1912) сөздіктері бар. Дегенмен түркі этимологиясының ғылыми ұғымдық-терминологиялық аппаратының дамып-жетілуі М.Рясянин, Дж.Клосон, В.Г.Егоров және Э.В.Севортянның есімдерімен тығыз байланысты. 1970 жылдары Э.В.Севортян сөздігінің шығуы түркологиядағы этимологияны алдыңғы қатарға шығарып, көптеген зерттеу жұмыстарының кең ауқымда жүргізілуіне себепші болды.

Түркілік этимология 1970 жылдардан бастап бұрынғы зерттеулерге қарағанда өзінің кең ауқымдылығымен, тілдік деректерді терең ғылыми талдау жасауларымен жаңа даму сатысына көтерілді. Бұлардың қатарында Эрванд Владимирович Севортянның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» үлкен рөл атқарды [12]. Э.В.Севортян «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» 25 қазіргі түркі тілдерінің тілдік материалдарын бұрынғы жазба ескерткіштермен салыстыру негізінде жалпытүркілік және түркіаралық бірбуынды және көпбуынды көне түбірлердің, төл сөздер мен кірме сөздердің шығу

тегін салыстырмалы-тарихи және ішкі реконструкция тәсілдері арқылы қарастырған. Бүгінгі күнде де ол өз маңызын жоғалтпаған сөздік болып саналады.

Тарихи сөздік хронологиялық шекті қамту тұрғысынан былайша сараланады: 2-сурет.

Тарихи лексикограф Г.А.Богатова: «Егерде ұзақ мерзім, бірнеше ғасырларға арналған тарихи сөздік болса дереккөздерді сұрыптау, ал бір ғасырға арналған тарихи сөздікте дереккөздерді толықтай беретіндігін» айтады [4].

Тарихи сөздік жасау саласындағы қазіргі лексикографияның тәжірибесін ескере отырып, мынадай тұжырымға келеміз: тарихи сөздік өзінің толық мағынасында жазба тілдің тарихын көрсетуі, лексиканың тарихын беру керек, сөздің ежелгі бастау бұлағынан үздіксіз жалғастығын көрсететін, жазудың басталуынан бүгінгі жағдайына дейінгі барлық сөздердің биографиясын көрсетуі қажет.

Біздіңше, **қазіргі тілдің тарихи сөздік мақаласының құрылымын** мынадай үлгіде құруға болады:

1. А т а у с ө з.

2. Т ү с і н д і р м е с і, сөздің барлық мағынасын түсіндіруді мақсат етпейді, бірақ тарихына қатыстысы беріледі.

3. Т у ы н д ы с ө з д е р, атау сөзбен түбірлес сөздер.

4. С ө з т а р и х ы. Сөздің жазба ескерткіштерде және сөздіктерде бірінші көрініс беруі көрсетіледі. Сөз мағыналарының, айтылымы мен жазылымындағы өзгерістер жөнінде мағлұмат беріледі (сөздің тілге келген кезінен бастап).

5. Д ә й е к т е м е л е р б е р у. Жазба ескерткіштер және сөздіктерден дәйектемелер келтіру.

Тарихи сөздік жасау үшін оған ең алдымен жазба ескерткіштердің болуы қажет деген пікір орын алған. Бұл пікірдің

екінші жағы бар. Жазба ескерткіштерде белгілі бір себептермен сол заманның сөздері түспей, енбей қалуы ғажап емес. Ал ол сөз қазіргі тілде сақталуы мүмкін.

Түркі тілдері бойынша тарихи сөздік қатарына «Көнетүркі сөздігі» (Древнетюркский словарь) [13] туындысын жатқызуға болады. «Көнетүркі сөздігі» шамамен 20 000 сөз бен тұрақты сөз тіркестерін қамтыған, VII–XIII ғасырлардағы ежелгі түркі жазба ескерткіштерінен алынған материалдардың негізінде түзілген аударма-түсіндірме сөздік. Бұл сөздік ежелгі түркі тілі мен диалектілерінің лексикасы сақталған жазба ескерткіштер мәліметтерін толықтай қамтуға ұмтылған алғашқы еңбек. Реалиялар мен ұғымдарды түсіндірудің қиындығынан сөздікте энциклопедиялық түсіндірме элементтері пайдаланылған. «Көнетүркі сөздігіндегі» сөздік мақаланың құрылымы мынадай үлгіде құрылды: *атау сөз – этимологиялық ақпарат – грамматикалық белгі – атау сөздің түсіндірмесі – дәйектеме материалдары – атау сөзге берілген тұрақты сөз тіркестері – сілтемелер*. Тілдің тарихи дамуы оның біртіндеп болған өзгерістерімен сипатталады.

Жеке бір тілдің, ескі өзбек тілінің жазба ескерткіштері негізінде жасалған Э.Фазыловтың «Ескі өзбек тілі» сөздігі [14] XIV ғасырдағы Хорезмдік ескерткіштерді қарастырған. Бұл зерттеуінде автор глоссарий түрінде XIV ғасырдың сөздік құрамын толықтай қамтуға ұмтылды. Глоссарий әліпби тәртібімен берілді. Әр сөз және оған қатысты материалдардың барлығы жеке сөздік мақала құрайды; атау сөз транскрипцияда беріліп, ал жақша ішінде оның қолжазбадағы арабша жазбасы берілген, содан кейін бұл сөздің мағынасы көрсетілген. Сөз мағыналарының тізбесі оның XIV ғасыр тілінде қолданылу жағдайын көрсетеді. Сөз мағыналарын бергеннен кейін дәйектеме материалдар берілді. Әрбір мағынаға арнап дереккөздерден мысалдар келтіреді.

Егер XX ғасыр лексикография ғасыры болып, ғылым саласы ретінде жан-жақты дамыса, XXI ғасырда лексикография жаңа технологияның енуімен жаңа сипат, мән-мазмұнға ие болып, лексикография сөзіне «компьютерлік» сөзі қосылып жаңа бір сала ретінде әлемдік тіл білімінде компьютерлік тарихи лексикография саласы қалыптасу үстінде.

Жалпы тілі білімінде тарихи лексикография негізінен XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында қалыптасқанымен, оның компьютерлік әлемдегі аясы әзірше шектеулі болып отыр. Дегенмен орыс тіл білімі мен татар тіл біліміндегі тарихи бағдарлы сөздіктеріне

компьютерлендіру жұмыстарының жүргізілуі біздің түркітану саласында да компьютерлік тарихи лексикографияны қолға алу мәселесі туындағанын көреміз. Бұл мәселе татар тіл білімінде жақсы қарастырылып жатыр. Мәселен татар ғалымы Г.Р.Чумаринаның электрондық сөздіктерді жасаудың теориясы мен практикасын зерттеген кандидаттық диисертациясы [15] және татар тіл біліміндегі Қазан өлкесінің XVI–XVII ғғ. ескерткіштер тілінің интернет сөздігінің жасалуы [16] *түркологиядағы компьютерлік тарихи лексикография саласының* дамуына себепші болмақ. Әрине, жеке түркі тілдерінің (мысалы, татар, өзбек, қазақ түрік тілдерінің т.б.) аударма сөздіктерінің онлайн сөздіктері бар, бірақ татар тілінен басқа (<http://www.klf.kpfu.ru/index.php>) тарихи сөздіктердің электрондық онлайн сөздіктері жоқ. Бұл да ғылыми-зерттеу институттарының алдында тұрған тілдік, әлеуметтік маңызы зор жобалардың бірі деп санаймыз.

Тарихшы-лексикограф жұмысының қиындығы – сөз мағынасын айқындау, сөздік жасау үшін дереккөздерді сұрыптау, мәтіндерді талдау, сөзтізбелерді құрастыру, сөзқолданыстарды талдау, лексикографиялық технологияның дәстүрлі негізі болып саналатын қолжазба картотеканы (дереккөздердің библиографиясы, дәйексөз, сөздік мақала т.б.) жинақтау мен жүйелеу т.б. жұмыстарын жүргізуде жаңа технологияның әлеуеті мен мүмкіншіліктері зор. Компьютер әртүрлі іздеу операцияларын жасай алуымен ауқымды ақпараттық ресурсты меңгеруге атсалысады. Бұл өз кезегінде тіл тарихын зерттеуге үлкен қызығушылықты тудырады даусыз. Компьютердің бір артықшылығы тарихи картотекалық қордың сапалы сақталуы мен дамуына, оны гиперкартотекалық қорға айналдыруға, тарихи гипермәтінді өз бойында *сақтап – көбейтіп – дамыту* қызметтерін атқарады.

Сонымен, қазақ тілінің электрондық және қағаз сөздіктерін *лексикографиялық жүйе* ретінде және қолданушы үшін анықтама материалы ретінде қарастыру келешектегі ғылыми-практикалық зерттеу жұмыстарының нысаны болмақ. Ғаламтор арқылы жаңа ғылыми және лексикографиялық коммуникацияға, парадигмаға жол ашылып, қазіргі лексикография қарыштап даму үстінде, соған сай қазақ тілінің сөздіктеріне жаңаша бір даму серпін беріп, өз кезегінде қазақ лексикографиясының теориясы мен практикасының алдына жаңа міндеттер мен мақсаттар қойып отыр. Жақсы сапалы электрондық сөздік тілші мен бағдарламашының бірігіп жұмыс жасауынан

туындайтындығын өмір тәжірибесі көрсетіп отыр. Электрондық лексикографиялық ресурстардың жаһандық жүйесіне енуі, қазақ тілінің алдағы уақытта әр салада дамуына айтарлықтай септігін тигізеді.

Қазіргі қоғамда жүріп жатқан ғылыми-ақпараттық кеңістіктің өркендеуімен байланысты лексикография саласының кемелденуі тарихи лексикография мен компьютерлік тарихи лексикография салаларының да қарқындап дамуына әсер етуде. Сонымен бірге қазіргі лексикографияның ғылыми деңгейіне сәйкес түркітану саласындағы тарихи лексикографияның да мақсат-міндеттерін, құрылымдық ерекшеліктерін, ұстанымдық негіздерін айқындау қажеттігі туындайды. Түркітану саласындағы *тарихы жазба ескерткіш мәтіндерінің электрондық корпусын* және түркі мәдени-рухани, ұлттық құндылықтарының тілдегі көрінісін көрсететін *түркілік тарихи электрондық картокалық қор*, әр ғасыр бойынша жасалған тарихи сипатты сөздіктер, қазіргі түркі тілдерінің тарихи сөздігін, түркі тілдерінің тарихи-этимологиялық сөздігін жасау – бүгінгі түркітану ғылымының маңызды міндеттерінің бірі болып отыр. Бұны түркі тілдерінің тарихи қабаттарын тереңірек ашудың және жаһандану дәуірінде жұтылып кетпеуінің бір кепілі деп білер едік. Тарихи лексикография – тілдің тарихи негіздерін айғақтайтын ғылым саласы.

Қорыта айтқанда, сөздік – бұл дәуірдің "жемісі". Оның жасалуы көп жағдайда мәдени-тарихи жағдайларға, теориялық лингвистикаға, лексикографтың қолданатын мәтіндеріне тәуелді болып келеді. Тарихқа неғұрлым терең бойлаған сайын, тарихи зерттеулер көбейген сайын тарихи сөздіктердің де түрлері көбейіп, соған сәйкес жіктеменің де ауқымы кеңейе бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Большой энциклопедический словарь. Языкознание.* – Москва, 1998. – 685 с.
2. Сорокин Ю.С. *Что такое исторический словарь? // Проблемы исторической лексикографии.* Отв.ред. Ю.С.Сорокин. – Ленинград: Наука, 1977. – С. 4-27.
3. Малбаков М.М. *Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері.* – Алматы: Ғылым, 2002. – 367 б.
4. Богатова Г.А. *История слова как объект русской исторической лексикографии.* – Москва: Наука, 1984. – 255 с.
5. Богатова Г.А. *Историческая лексикография как жанр // Вопросы языкознания.* – Москва, 1981. – №1. – С. 80-89.
6. *Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі.* – Алматы, 1966. – 240 б.
7. Левитская Л.С. *Новый вклад в чувашскую историческую лексикологию // Тюркская лексикология и лексикография.* – Москва: Наука, 1971. Отв. Ред.

Г. Көбденова. Түркітанудағы тарихи лексикография.

- Н.А.Баскаков. сб.статей. – С. 301-312.; Левитская Л.С. *О некоторых принципах составления этимологического словаря отдельного тюркского языка* // Проблемы современной тюркологии (материалы II всесоюзной тюркологической конференции 27-29 сентября 1976 г. г. Алма-Ата). – Алма-Ата: Наука, 1980. – С.192-198; Левитская Л.С. *Кумыкские этимологии* // Тюркологические исследования. – Москва: Наука, 1976. – С.132-137.
8. Ысқақов А.Ы. *Қазақ тілінің этимологиялық сөздігін жасау мәселелері* // Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы, 1959. – №5. – 80-92 бб.; – Алматы, 1959. – №12. – 72-82 бб.
  9. Карашева Н. *Опыт зарубежной лингвистики в создании этимологических словарей* // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. 4 шығуы. – Алматы, 1962. – 142-156 бб.; Карашева Н.Б. *К вопросу о составлении этимологического словаря казахского языка* // Қазақ тілінің тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1965. – 194-203 бб.
  10. Қайдаров Ә. *Қазақ тілі этимологиясынан этюдтер* // Сөз өнері (Тіл мәдениеті туралы). Жауапты редакторы: М.Балақаев. – Алматы, 1978. – 62–71 бб.
  11. Әнесов Ғ. *Қазақ тілі біліміндегі этимологиялық зерттеулердің негізгі бағыттары* // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алма-Ата: Ғылым, 1988. – 100-120 бб.
  12. Севортян Э.В. *Этимологический словарь тюркских языков*. – 1 книга. – Москва: Наука, 1974. – 767 с.; – 2 книга. – Москва: Наука, 1978. – 349 с.; 3 книга. – Москва: Наука, 1980. – 395 с.; 4 книга. – Москва: Наука, 1989. – 293 с.
  13. *Древнетюркский словарь*. Ред. В.М.Наделяев и др.. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
  14. Фазылов Э. *Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века*. – Т.І. – Ташкент: Фан, 1966. – 650 с.; – Т.ІІ. – Ташкент: Фан, 1971. – 777 с.
  15. Чумарина Г.Р. *Теория и практика составления электронных словарей (на материале татарского языка)*. 10.02.02 – языки народов Российской Федерации (татарский язык). Автореферат диссер... канд. филолог. наук. Казань, 2010.
  16. *Казанский край: словарь языка памятников XVI, XVII веков*: интернет-словарь // <http://www.klf.kpfu.ru/index.php>

**КЫРГЫЗ ЖАНА БАШКА ТҮРК ЭЛДЕРИНИН
АНТРОПОНИМИЯЛАРЫНДАГЫ ОКШОШТУКТАР ЖӨНҮНДӨ
THE SIMILARITIES IN ANTHROPOLOGY OF KYRGYZ
AND OTHER TURKIC PEOPLES**

А.С. ЖОЛДОШБАЕВ*

Аннотация

Макалада кыргыз жана башка түрк элдеринин ысымдарындагы окшоштуктар жөнүндө айтылган. Макаланын мазмунун ачууда кыргыз жана башка түрк элдеринин антропонимиясынан мисалдар келтирилип, мааниси жана мотивацияларындагы окшоштуктар талдоого алынган.

Ачык сөздөр: Антропонимия, кыргыз жана башка түрк элдеринин ысымдары, ысымдардын мааниси жана мотивациясы.

Summary

This article discusses the similarities Kyrgyz anthroponomy and anthroponomy other Turkic peoples. In disclosing the theme article the corresponding examples held semantic analysis and motivation Kyrgyz names and the names of other Turkic peoples.

Keywords: Anthroponomy, names of Kyrgyz and other Turkic peoples, semantics and motivation names.

Уюткусу бир болгон түрк элдеринин антропонимиясында, антропонимиялык жөрөлгөлөрүндө көптөгөн окшоштуктар, шайкештиктер бар. Ошолор тууралуу айтып кетсек, анткени, тектеш элдердин ысымдары ар дайым кызыгууларды жаратып келген. Бүгүнкү күндө кыргыздар перзенттерине жаңы ат тандоодо башка түрк элдеринин ысымдар тизмесине да кайрылышат. Буга чейин да кыргыздар казак, өзбек ысымдарын үлгүгө алып, уул-кыздарына ат коюшкан.

Кыргыздарга тили жагынан эң жакын эл – алтайлыктар (түштүк алтайлыктар). Кыргыз жана алтай тилдери түрк тилдеринин Тоолуу Алтай (борбордук-чыгыш) тобунун өз алдынча кыргыз-кыпчак тобуна карайт. Бирок, бүгүнкү күндө кыргыздар менен алтайлыктар

---

* филология илимдеринин кандидаты, Экономика жана ишкердик университети, Жалал-Абад-Кыргыз Республикасы.

Candidate of Philology, University of Economy and Business. Zhalal-Abad-Respublika of Kyrgyzstan. E-mail: anvarsj@mail.ru

канчалаган жылдары ар аймакта бөлөк туруп калган элдерден. Тилден сырткары башка окшоштуктар да абдан көп, анткени, бир мезгилде бул эки улут бир эл болгон. Бул фактыга эч ким шек келтире албайт: өң-түсүбүз, тилибиз, маданиятыбыз, фольклорубуз, улут курамындагы урууларыбыздын аталыштары, ысымдарыбыз да окшош.

Алтайлыктардын жана кыргыздардын окшош ысымдарына мисал келтирсек: эркек аттары - Айылдаш, Айылчы – Айылчы; Акай – Акай; Аксагал – Аксакал; Акчабай – Акчабай, Акчабек; Байрам-Майрам; Белек – Белек; Жаманбала, Жаманул – Жаманбала, Жамануул; Жаркын – Жаркынбай, Жаркынбек; Жолду – Жолдубай; Жыргал – Жыргал; Какай – Какай; Кара, Карабала – Кара, Карабала; Качкын – Качкын, Качкынбек, Качкынбай; Койонок, Койончы – Коёнбай, Коёнкөз; Койчы – Койчу, Койчуман; Көкүл – Көкүл, Көкүлбай; Кулун – Кулун, Кулунбай; Кумдузак – Кундузак; Малчы – Малчы; Сактан – Сактан; Салым-Салымбек; Сарыбаш – Сарыбаш; Сарытеке – Теке, Текебай; Тезек – Тезек, Тезекбай; Темир – Темир; Тойчы – Тойчу; Топчы – Топчу; Түлкү – Түлкү, Түлкүбай; Үкү – Үкү, Үкүбай; Чот – Чотбай, Чоткара; Чотпор – Чокмор; Шонкор – Шумкар; Эркелей, Эркемей – Эрке, Эркебай, Эркебек; Эстебе – Эстебес; эпчи аттары (кыздардын аттары) – Айбала - Айдай, Айылчы – Айыл, Айылда; Акча – Акча, Акчайым; Алтынбаш – Алтын; Байрам-Майрам; Жылдыс-Жылдыз; Жыргал – Жыргал; Карагыс – Каракыз; Карлагаш – Карлыгач; Койон – Коёнгүл, Коёнкөз; Кумаш-Кумаш; Кумдузак – Кундузак; Сарыкыс – Сарыкыз; Сырга – Сырга; Топчы – Топчу, Топчукан; Үкү – Үкү; Ырыспай – Ырыс, Ырыскан; Эркелей – Эрке, Эркайым ж.б.

Балким, өткөн убактарда кыргыздарда да төмөндө көрсөтүлгөн алтайлыктардыкындай аттары болгон, мисалы: Акчач, Анчы (аңчы, мергенчи), Атаган, Жарыкчы, Ирбис (илбирс), Кабак, Кичинекей, Көгөн (көгөн), Кымыс, Мөрөй, Саадак, Сагыскан (сагызган), Уктабай, Алтынчы, Болчокбаш, Ийнелик, Оймок, Ойынчы, Чечек (гүл), Эстебе ж.б.

Алтайлыктардын адам аттарынын айтылышын, маанисин байкасак, анда алардын мотивациясын да аныктаса болот. Алтайлыктардын ысым тандоо мотивациялары кыргыздардын ысым тандоо мотивациялары менен окшош: перзенттеринин саламаттыгын

коруу иретинде зоонимдерди (жаныбарлардын аталыштарын) пайдалануу, каалоо-тилектери менен ат коюу, мүнөздөмөлөрү боюнча ат коюу, ырымдоолордун таасири менен ат тандоо, баласынын төрөлүшүнө байланышкан сезимдерди билдирүү.

Алтайлыктардын антропонимиясына өтө жакын тууганчылыгы үчүн кайрылдык. Байыркы кыргыздар аталган улуттун ата-бабалары менен бир убакта бир элди түзүп, бир аймакта жашап келген.

Алтайлыктар менен байланыштарыбыз, албетте, көп жагынан абдан жакын, бирок, жаңы кыргыз этабы Орто Азия аймагында болгондугун унутпайлы. Түрк элдеринен биздин жакынкы кошуналарыбыз казактар жана өзбектер, андыктан алардын антропонимиясы менен кыргыздардын антропонимиясында окшоштуктар, шайкештиктер бир топ. Ага жерлерибиздин чектештиги, кошуналык карым-катнаштарыбыз, тарыхый окуяларыбыздын бир мейкиндиги, тилибиздин жана маданиятыбыздын окшоштугу, чогуу кабыл алган ислам дининин таасири, аны менен араб-иран тилдеринин таасири себеп болгон.

Казак тили түрк тилдеринин кыпчак тобунун ногой-кыпчак тобуна кирет. Салттуу казак антропонимиясы да кыргыз антропонимиясындай бир нече катмарлардан турат: нагыз түрк, казак лексикасынан келип чыккан ысымдар, моңгол тилдүү элдер менен ортоктош ысымдар, ислам маданиятынын таасири менен араб-иран тилдеринин каражаттарынын катышуусундагы ысымдар. Мындан сырткары, казак ысымдарынын тизмесинде да теңирчиликтин таасиринен, жаратылыштын кубулуштарын байкоолордон, жаныбарлардын аталыштарынан, ырымдардан, каалоо-тилектерден, ата-эненин перзентине болгон сезимдерден келип чыккан адам аттары даана байкалат. Алардын казак тилинде айтылышы, мазмуну кыргыз ысымдары менен абдан окшош, мисалы:

1) казак ысымдары:

2) кыргыз ысымдары:

теңирчиликтен

- Тәңірберген-Теңирберген, Теңирберди; Егемберді-Эгемберди;

жаратылыштын таасиринен

- Жұлдыз, Жұлдызай-Жылдыз, Жылдызкан; Ақай, Айтуған, Айбала, Айдай, Айкүміс, Айтолқын, Толғанай-Ақай, Айбала, Айдай, Айкүмүш, Толгонай; Шолпан-Чолпон; Жетіген-Жетиген; Боран, Боранбай, Бораншы-Бороон, Бороонбай, Бороончу;

жаныбарлардын, куштардын аталыштарынан

- Бөрі, Бөрібай-Бөрү, Бөрүбай; Киикбай-Кийик, Кийикбай; Қозы, Қозыбай-Козу, Козубай; Құралай-Куралай, Марал-Марал; Бүркіт, Бүркітбай-Бүркүт, Бүркүтбай; Қарлығаш-Карлығач; Тоты-Тоту; Торғай-Торгой;

өсүмдүктөрдүн аталыштары боюнча

- Алмагүл-Алмагүл; Бидайбек-Буудайбек; Жамбыл-Жамбыл;

ата-эненин баланын төрөлүшүнө байланышкан сезимдеринен

- Куан, Куанбай, Куаныш-Кубан, Кубанбек, Кубаныч; Сағын, Сағындык-Сағын, Сағындык;

каалоо-тилектерден

- Байбатыр, Байбол, Байгелді-Байбаатыр, Байбол, Байкелди; Бекболат, Бекболсын-Бекболот, Бекболсун; Бектүр, Бектүрсын-Бектур, Бектурсун; Түрсын, Түрсынай-Турсун, Турсунай; Болат-Болот; Темир-Темир; Тастан-Таштан; Құттыбай, Құттыбек-Куттубай, Куттубек; Алтын-Алтын; Күміс-Күмүш, Қымбат-Кымбат; Сұлу, Сұлыхан-Сулуу, Сулуукан; Сымбат-Сымбат; Қымбат-Кымбат; Өмірбек, Өмірзақ-Өмүрбек, Өмүрзақ; Жанұзақ-Жанузак;

ырымдоолордон

- Жаманғара-Жаманкара; Сатыбалды, Сатыбек-Сатыбалды, Сатыбек; Тоқтасын-Токтосун; Анарбай, Анарбек-Анарбай, Анарбек; Артық-Артық; Тұмар-Тумар; Сырға-Сырға;

этноантропонимдер (уруулардын, элдердин аталыштары боюнча)

- Алшынбай-Алчынбай; Арғын, Арғынбай-Арғын, Арғынбай; Найманбай, Найманбек-Найманбай, Найманбек;

ислам дининин, араб-иран тилдеринин таасиринен

- Аббас-Аббас; Әбділда-Абдылда; Әбдікадыр-Абдыкадыр; Әбдірайым-Абдырайым; Әбдіразақ-Абдыразақ; Гүлғайша-Гүлайша; Жамал-Жамал; Зейнеп-Зейнеп, Шырын-Ширин ж.б.

Кыргыз менен казактын өң-түсү, тили, улуттук маданияты, үрп-адаттары, салты өтө жакын элдерден. Бир мезгилдерде калмактарга бирге каршы чыгып, жанаша аймактарда үй тигип, кудалашып, тойлорду чогуу өткөрүп келгенбиз. Ысымдарыбыз да окшош. Окшоштуктарыбызга тамашалуу ырдан мисал келтирсек:

Сенин кийгениң ак калпак,

Менин кийгеним ак калпак,

Сенин бетин жапжалпак,

Менин бетим жапжалпак,

Кимибиз кыргыз, кимибиз казак?

Бул тамашалуу ырды эки тилде бирдей айтсак болот.

Казакстандан сырткары, түрк мамлекеттеринен Кыргызстан Өзбекстан менен чектешет. Муну менен бирге, кыргыздар Өзбекстандын аймагында, өзбектер Кыргызстандын түштүк аймагында турушат. Өзбек тили түрк тилдеринин карлук тилдерине кирет, тактап айтсак, карлук-хорезм тобу. Уйгур тилине жакын тил. Өзбек тилинде иран тилдеринин, алар аркылуу араб тилинин зор таасири байкалат. Диалектилери боюнча кыпчак тобуна, огуз тобуна да тиешеси бар.

Кыргыздардын антропонимиясы менен өзбектердин антропонимиясында окшош ысымдар, шайкеш антропонимиялык жараяндарды төмөнкү мисалдардан көрсөк болот:

1. өзбек ысымдары:

2. кыргыз ысымдары:

баланын төрөлүшүнө болгон мамилелерден, сезимдерден

- Келдихон, Келсин, Келсиной-Келсин, Келсинай, Келсинкан, Келсинбүбү; Мехмон, Мехмоной, Мехмонкелди-Мейман, Мейманалы, Мейманбек, Мейманбай, Меймангүл, Мейманжан; Хумор-Кумар; Орзунисо-Арзыкан; Тилаболди-Тилебалды, Тилек; Умид, Умида-Үмүт; Севиндик, Севинч, Суюндик-Сүйүн, Сүйүндүк; Кувондик, Кувонч, Кувонтой-Кубан, Кубаныч, Кубанычбек; Яхшилик-Жакшылык;

этноантропонимдер (уруулардын, элдердин аталыштары боюнча)

- Найман-Найманбай, Найманбек; Олчин, Олчинбек-Алчын, Алчынбай, Алчынбек; Қипчоқ-Кыпчак, Кыпчакбай, Кыпчакбек; Қирғиз-Өзбек; Қўнғирот-Қонурат;

жаныбарлардын, куштардын аталыштары боюнча

- Маралжамол-Марал, Акмарал; Сувсар-Суусар; Кундуз-Кундуз; Қарлиғоч-Қарлығач; Тўти-Тоту, Тотукан; Тўрғай-Торгой;

өсүмдүктөрдүн аталыштары боюнча

- Атиргул-Атыргүл; Райхон-Райкан; Бодомгул-Гүлбадам;

ырымдоолордон

- Анорбой, Анора-Анар, Анарбек, Анарбай; Тожи, Тожигул-Таажыгүл, Таажыкан; Ёмонбола, Ёмонкул-Жаманбала, Жаманкул; Бўлакбой-Бөлөкбай; Тўхтасин-Токтосун; Ортик-Артык;

каалоо-тилектерден

- Ботир-Баатыр; Умрзоқ-Өмүрзак; Эсон-Эсен; Омон-Аман; Тошбой-Ташбай; Пўлат-Болот; Темир-Темир; Турсун-Турсун; Турғун-Тургун; Кутли, Кутликелди-Куттубай, Куттубек; Кумуш-Күмүш; Тўра-Төрө; Ёркиной-Жаркынай;

жаратылыштын таасиринен

- Юлдуз-Жылдыз; Ойтүлди, Ойтүлик – Айтолду, Толгонай; Довулбой-Добул, Добулбек;

ислам дининин, араб-иран тилдеринин таасиринен

- Абдулжаббор-Абдыжапар; Абдулкарим-Абдыкерим; Абдулқодир-Абдыкадыр; Ахмад-Акмат; Асал-Асел; Гулжамол-Гүлжамал; Гулшод-Гүлшат; Жамол-Жамал, Зайнаб-Зейнеп, Сафар-Сапар; Ширин-Ширин ж.б.

Кыргыз жана өзбек антропонимияларында окшоштуктар арбын, бирок, өзбек антропонимиясында иран тилдеринин, алар менен араб тилинин, таасири көп байкалат.

Алтай, казак жана өзбек антропонимиясынан сырткары, кыргыз антропонимиясы башка түрк элдеринин антропонимиялары менен да (ислам дининин таасири менен пайда болгон ысымдарды эске албаганда) бир катар окшоштуктарга ээ, мисалы:

- башкырт ысымдары: Сулпан (Чолпон), Йондоз (Жылдыз), Нағындык (Сағындык), Торһон (Турсун), Һылыу (Сулуу), Юлдыбай;

- карачай-балкар ысымдары: Къочхар, Къозу, Тюлкю, Бёрю, Жулдуз, Къундуз, Бекболат;

- крым татарларынын ысымдары: Байрам, Батыр, Бекташ, Бектемир, Улан, Умер, Кенжегуль;

- ногой ысымдары: Байдемир, Байрам, Бекболот, Кенжеболат, Кобккобз, Оьмирбек, Суьйиндик, Темирбек, Йибек, Куьмис, Алтын, Юлдыз;

- татар ысымдары: Чулпан, Йолдыз, Айсылу, Куандык, Торсын, Алтын, Таштимер, Батыр, Котлыбай, Юлбарыс, Карлыгач, Миңлебай;

- тувалыктардын ысымдары: Белек, Маадыр (Баатыр), Мерген, Алдын-оол, Алдын-кыс, Кара-кыс, Моңгуш;

- түрк ысымдары: Aydan, Baykara, Bahadır, Gülsün, Demir, Dilek, Deniz, Dolonay, Dursun, Durdu, İpek (Жибек), Yiğit;

- кумык ысымдары: Акъай, Атабай, Атай, Батыр, Бектемир, Болат, Къанболат;

- хакас ысымдары: Ағбай, Айдолай, Мирген, Хара, Харахыс, Өртек (Өрдөк), Нохай (Ногой–ит), Суна (Чоно-бөрү);

- тувалыктардын ысымдары: Белек, Маадыр (Баатыр), Мерген, Ак-оол, Алдын-оол, Кара-оол, Алдын-кыс, Кара-кыс ж.б.

Окшоштуктар түркмөн, азербайжан, каракалпак, уйгур ысымдарынын тизмесинде аз же көп түрдө табылат, бирок якут жана

чуваш антропонимиясында алар дээрлик жок, анткени якут жана чуваш тилдери жалпы түрк тилдеринен бир топ айырмаланышат. Чуваштардын улуттук антропонимиясы (татар антропонимиясынын таасирин эске албаганда) өзгөчөлөнөт, якуттардын улуттук антропонимиясы дээрлик сакталбай калган. Алардын ысымдарына христиан дини, орус тили кыйла таасир эткен.

Тувалыктардын ысымдар тизмесинде буддизмдин таасири байкалат. Молдавиядагы гагауздар христиан динин кабыл алып, ысымдары негизинен грек жана болгар антропонимиясынан алынган. Түрк, гагауз лексикасынан түзүлгөн ысымдары жокко эсе.

Кыргыз жана жогоруда аты аталган түрк элдеринин ысымдарында окшоштуктар бар экендигинде шек жок: айтылышында, маанисинде, мотивациясында. Биз айтылышы боюнча гана мисалдарды келтирдик. Жалпы түрк лексикасы боюнча, мотивациясы боюнча, диний таасирлер боюнча окшоштуктар жогорудагы мисалдардан көп.

АДАБИЯТ

1. Жанұзақов, Т., Есбаева К. Қазақ есімдері (анықтама сөздік) [Текст] / Т.Жанұзақов, К. Есбаева. - Алматы: Ғылым, 1988. - 478 б.
2. Кенжаева, С.Э. Ўзбек антропонимларининг семантик ва социоллингвистик тадқиқи [Текст]: филол. фанлари номзоди илим. ... дис. автореф. - Тошкент, 2011. - 17 б.
3. Справочник личных имен народов РСФСР [Текст]: словарь-справ. / под ред. А.В. Суперанской. - М.: Рус. яз., 1979. - 656 с.

**BAŞKURT TÜRKÇESİ SES BİLGİSİNİN VE BAŞKURT KRİL
ALFABESİNİN İNCELENMESİ**
ANALYSIS OF BASHKIR PHONOLOGY AND BASHKIRS CYRILLIC
ALPHABET

Ö. KÜÇÜKMEHMETOĞLU^{1*}

Özet

Ses bilgisi dilin en temel unsurlarından biridir. Konuşma, sesle var olur. Seslerin nitelikleri dilden dile az, fakat çeşitleri çok fark eder. Çeşitleriyle birlikte bunlar bir dilin sesleri deriz. Sesler hece, kelime ve söz içinde yan yana gelip birleşirken değişirler, konuşma aygıtının işleme şartlarına uyarlar. Kiril asıllı Başkurt Türkçesi alfabesinde 42 harf vardır. Bu harflerden 9 tanesi sesli, 27 tanesi sessiz harf, iki tanesi kalınlaştırma ve inceltme işaretleri, 4 tanesi çift ses veren diftonglardır ve bu harfler Rusçadan alınmıştır. 1921 yılının Temmuz ayında gerçekleştirilen toplantıda Sovyetler Birliği'nin İkinci Bütün Başkurdistan Kurultayı'nda Başkurt Türkçesini fonetik olarak esas alarak yazma kararı alındı. Makalede Başkurt Türkçesi ses bilgisi ilmî olarak incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Başkurt Türkçesi, fonoloji, Kiril alfabesi, Latin alfabesi.

Summary

Voice knowledge is one of the most basic elements of language. Speech, everything will sound. The qualities of the voices are less pronounced, but their variety is very different. Together with their varieties, these are the sounds of a language. Voices vary when syllables come together side by side in words and words, adapting to the processing requirements of the speech device. There are 42 letters in the Cyrillic Bashkir alphabet. Of these letters, 9 are voiced, 27 are silent letters, two are thickening and thinning marks, four are double tongues, and these letters are taken from Russian. At a meeting held in July 1921, a decision was made to write the Bashkir on the basis of phonetics in the second Bashkir Congress of the Soviet Union. The written information of Bashkir language will be examined in scientific terms.

Keywords: Bashkir language, phonology, Cyrillic alphabet, Latin alphabet.

Bir dilin temel anlaşılma ve düzgün konuşulması için en başta seslerin doğru anlaşılması gerekmektedir.

Her dilde sesler sayılıdır. Bunlar yaklaşık 25-30 kadardır. Ancak her birinin çeşitleri vardır. Seslerin nitelikleri dilden dile az, fakat çeşitleri çok

---

* Bu makale İstanbul Üniversitesi BAP Birimi tarafından desteklenmiştir.
İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi,
İstanbul/TÜRKİYE
İstanbul University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Studies, Turkish Language
and Literature PhD Candidate, Istanbul / Turkey. E-mail: mehmedzade@gmail.com

fark eder. Çeşitleriyle birlikte bunlara bir dilin sesleri deriz. Sesler hece, kelime ve söz içinde yan yana gelip birleşirken değişirler, konuşma aygıtının işleme şartlarına uyarlar. Her şeyden önce dilde de en az emek kanunu hüküm sürer [1, 23].

Kiril asıllı Başkurt Türkçesi alfabesinde 42 harf vardır. Bu harflerden 9 tanesi sesli, 27 tanesi sessiz harf, iki tanesi kalınlaştırma ve inceltme işaretleri, 4 tanesi çift ses veren diftonglardır ve bu harfler Rusçadan alınmıştır. Başkurt Türkleri 1929 yılına kadar Arap alfabesini; 1929-1938 yılları arasında ise Latin alfabesini kullandılar. 1938 yılında Kiril alfabesine geçtiler [2, 207].

Rus Kiril alfabesine “Ғ, Һ, Җ, К, Ү, Ә, Һ, Ҙ” (ğ, ñ, z, k, ü, ü, ä, h, ş) bu dokuz harf eklenerek yapılmış Başkurt Kiril alfabesini halen günümüzde de kullanmaktadırlar [3, 13-14].

Başkurt Türkçesi fonolojisini incelerken sadece bugünkü Kiril alfabesi üzerinden incelemedik. Aynı zamanda Arap ve Latin alfabeleriyle yayımlanmış iki önemli esere de baktık.

1921 yılının Temmuz ayında Sovyetler Birliği'nin İkinci Bütün Başkurdistan Toplantısı gerçekleştirildi. Bu toplantıda Başkurt hükümetine Başkurt Türkçesini kullanma, Başkurt Türkçesini fonetik olarak esas alan kitapların hazırlanması emri verildi [4, 44].

Sovyet Başkurdistan Hükümeti'nin 27 Haziran 1921 tarihinde aldığı kararla Başkurt Türkçesi, Rusça ile aynı seviyede devlet dilidir, kanununu çıkardı. Başkurt Türkleri arasında yetişmiş Nuriyağzam Tahirov, Habibulla Ğabitov, Abdelahat Uyıldanov, Ğabbas Devletşin gibi önemli dilcilerin çalışmaları neticesinde 1924-1925 yılından itibaren Başkurt Türkçesi yazı dili hâline geldi [5, 3].

H. Abidof, N. Tahirof, V. Hangeldin, A. Vildanof tarafından hazırlanan ve 1925 yılında Ufa'da yayımlanan “Başkurt Telenen Sarfi” adlı eser Başkurt Türkçesinin fonetik olarak yazıldığı ilk eserdir. Eser Arap alfabesinde Başkurt Türkçesi fonolojisi esas alınarak yazılmıştır.

Edip, şair Ğ. Amantay'ın “Awıl Malayzarı” (Köy Irgatları) adlı eseri de Başkurt Latin alfabesiyle basılan ilk eserlerdendir. Eser 1928 yılında Başkenege Yayınları arasında Ufa'da yayımlanmıştır.

Ünlülerin Özellikleri: [6, 4].

Aa (A a): Geniş, düz ve kalın bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “a” vokaliyle aynı şekilde telaffuz edilir.

Әә (é-, î-): Dar ve ince bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “i”ye yakın telaffuz edilir.

E-e- (Ye- ye-, yĭ-, -ĭ-, -e-, -e): Düz ve ince bir vokaldir. Kelime başında ortasında ve sonunda okunuřları deđiřir. Kelime başında “ye-”, “yĭ-”, kelime ortasında “-ĭ-”, “-e-”, kelime sonunda “-e” řeklinde okunur. Harezmi Kıpçak döneminde kullanılan kapalı “e”dir.

Əə (Ä ä): Düz ve geniř bir vokaldir. Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde de görölen açık “ä” sesine benzer.

Ии (İ i): Düz, ince, dar bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “i” vokaliyle aynı řekilde telaffuz edilir.

Оо (Ū ū): Yuvarlak, kalın bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “o”dan daha dar, “u”ya yakın bir řekilde telaffuz edilir.

Өө (Ū ū): Yuvarlak, ince bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “ö”den daha dar, “ü”ye yakın bir řekilde telaffuz edilir.

Уу (U-u-, -u-, -w-, -w-, -uw): Dar, yuvarlak ve kalın bir vokaldir. Kelime başında ortasında ve sonunda okunuřları deđiřir. Kelime başında “u-”, kelime ortasında “-u-” ve “-w-”, kelime sonunda “-w-”, ve “-uw” řekillerinde okunurlar.

Үү (Ü-ü-, -w-, -w-, -üw): Dar ve ince bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “ü” gibi telaffuz edilir. Kelime başında ortasında ve sonunda okunuřları deđiřir. Kelime başında “ü-”, kelime ortasında “-w-”, kelime sonunda ise “-w-”, “-üw” řeklinde okunurlar.

Ы ы (I i): Dar, kalın, düz bir vokal olan “ı” Türkiye Türkçesindeki “ı”ya benzer.

Ünsüzlerin Özellikleri [7, 8-12].

Б б (B b): Çift dudak ünsüzüdür. Tonlu olan “b” iki vokal arasında sızıcılıřma temayülü gösterir. Türkiye Türkçesindeki “b” ünsüzüyle aynı řekilde telaffuz edilir.

В в (V v): Diř dudak ünsüzüdür. Bařkurt Türkçesine has kelimelerde bulunmayan bir ünsüzdür. Arapça, Farsça ya da Rusça vasıtasıyla geçen Batı menřeli kelimeler ve Rusça kelimelerde yer almaktadır.

Г г (G g): Teřekköl noktası ön damaktır. Patlayıcı bir ünsüzdür. İki vokal arasında sızıcılıřır.

Ғ ғ (Ğ ğ): Teřekköl noktası arka damaktır. Sızıcı bir ünsüzdür. Arap alfabesinde bu sesi “ğayn” (ġ) harfi karřılar. Bařkurt Türkçesinde kelimelerde çok sık rastlanan bir ünsüzdür.

Д д (D d): Teřekköl noktası ağısından asıl diř ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür. Türkiye Türkçesindeki “d” ünsüzüyle aynı řekilde telaffuz edilir.

З з (Z z): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Arap alfabesinde “zel” (ز) harfinin karşılığıdır. Dilin ucuyla telaffuz edilir. Peltek bir ünsüzdür. Bu ünsüz söylenirken dilin ucu hafiften ısırılır.

Ж ж (J j): Teşekkül noktası bakımından diş eti ünsüzüdür. Sızmalı ünsüzdür. Daha çok Arapça, Farsça ya da Rusça vasıtasıyla geçen Batı menşeli kelimeler ve Rusça kelimelerde bu ünsüze rastlanmaktadır. Başkurt Türkçesi sözlüğünde bu ünsüzle başlayan kelimeler üç sayfa civarındadır. Yani çok fazla kelime yoktur.

З з (Z z): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Türkiye Türkçesindeki “z” sesiyle aynı şekilde telaffuz edilir.

Й й (Y y): Teşekkül noktası açısından ön damak ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Başkurt Türkçesinde çok sık kullanılan bir ünsüzdür. Türkiye Türkçesindeki “c” ile başlayan kelimelerin çoğu Başkurt Türkçesinde “y”ye döner.

К к (K k): Teşekkül noktası açısından ön damak ünsüzüdür. Patlayıcı bir ünsüzdür. İnce sıradan başlayan kelimelerde kullanılır. Rusçadan alınan kelimelerde kalın sıradan başlayan kelimelerde de kullanılmaktadır. Arap alfabesinde “kef” (ك) harfini karşılamaktadır.

К к (Қ қ, Q q): Teşekkül noktası açısından ön damak ünsüzüdür. Patlayıcı bir ünsüzdür. Arap alfabesinde “kaf” (ك) ile yazılmaktadır. Kalın sıradan başlayan kelimelerde de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde Latin alfabesi kabul edilirken kaf, kef ayrımı yapılmadan tek bir “k” harfi kabul edilirken, Başkurt Türkçesinde bu durum iki harfle karşılanmıştır.

Л л (L l): Teşekkül noktası açısından ön damak ünsüzüdür. Sızmalı bir ünsüzdür.

М м (M m): Teşekkül noktası açısından çift dudak ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür.

Н н (N n): Teşekkül noktası açısından diş ünsüzüdür. Dil ucuyla telaffuz edilir.

Ң ң (Ñ ñ): Geniz n’si olarak bilinen bu ses Türkiye Türkçesi ağızlarında saklanmıştır. Türkmen Türkçesinde, Kazak Türkçesinde, Kırgız Türkçesinde görülen tipik arka damak n’sidir.

П п (P p): Teşekkül noktası açısından çift dudak ünsüzüdür. Türkiye Türkçesindeki gibi tonsuzdur.

Р р (R r): Teşekkül noktası açısından ön damak ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür ve söylenirken dil altında, ucunda biraz titreşim oluşur. Başkurt Türkçesinde çok sık kullanılan bir ünsüzdür.

C c (S s): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür.

Ç ç (Ş ş): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Arap alfabesinde “şe” (ث) harfinin karşılığıdır. Dilin ucuyla telaffuz edilir. Peltek bir ünsüzdür. Bu ünsüz söylenirken dilin ucu hafiften ısırılır.

T t (T t): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür.

Ф ф (F f): Teşekkül noktası açısından diş dudak ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Daha çok Arapça, Farsça ya da Rusça vasıtasıyla geçen Batı menşeli kelimeler ve Rusça kelimelerde bu ünsüze rastlanmaktadır.

X x (Х х, X x): Teşekkül noktası açısından art damak ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Daha çok Arapça, Farsça ya da Rusça vasıtasıyla geçen Batı menşeli kelimeler ve Rusça kelimelerde bu ünsüze rastlanmaktadır.

H h (H h): Teşekkül noktası açısından gırtlak ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Daha çok Arapça, Farsça ya da Rusça vasıtasıyla geçen Batı menşeli kelimeler ve Rusça kelimelerde bu ünsüze rastlanmaktadır.

Ц ц (Ts ts): Sadece Rusçadan alınan kelimelerde kullanılır. Dişeti ünsüzüdür, “ts” şeklinde telaffuz edilir.

Ч ч (Ç ç): Sadece Rusçadan alınan kelimelerde kullanılır. Dişeti ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür.

Ш ш (Ş ş): Teşekkül noktası açısından Dişeti ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür.

Щ щ (Şç şç): Teşekkül noktası açısından Dişeti ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür. Telaffuz edilirken “ş” ve “ç” arası bir ses çıkarılır. Sadece Rusçadan alınan kelimelerde kullanılır.

Dilin en küçük parçasına ses denir. Akciğerden başlayıp ses yoluyla yükselerek, ses telleriyle titreşime girerek boğazda, gırtlakta, ağız boşluğunda veya dudakta, yani ses aygıtlarının birinde boğumlanarak tamamlanan hava akımıdır. Bir çırpıda çıkan bu hava akımı, boğumlandığı yerlere göre farklı özellikler gösterir. Böylece çeşitli sesler meydana gelir. Mesela: gırtlak sesleri, dudak ünlüleri, diş-diş eti ünsüzleri, art-damak ünlüleri veya ünsüzleri, kalın veya ince ünlüler, sert ünsüzler, yumuşak ünsüzler vb. Dildeki bir sesi gösteren ve alfabeyi oluşturan işaretlerden her bir koda harf denir. Bir dilde var olan seslerin itibari olarak yansıtan ve alfabeyi oluşturan harflerin, o dilde bulunan bütün sesleri yansıtamayacağını da unutmamak gerekiyor. O halde alfabede bulunan harflerin sayısı dilde

kullanılan bütün sesleri karşılması mümkün olmadığı sonucu da ortaya çıkmış oluyor [8, 19-20].

Ayrıca “y” (u-, -u-, -uw) ve “y” (ü-, -ü-, -w, -üw) harfleri ünlü olmalarının yanı sıra kelimenin sonunda çift dudak “w”sini karşılarlar.

Bunun yanı sıra “-y-” (-u-) ünlüsü kelime ortasında kullanılmaktadır. Rusçadan alınan kelimelerde kelime ortasında “-w-” dudak sesini değil de (-u-) sesini verirler. Rusça öğrenci anlamına gelen “студент-student” kelimesini buna örnek olarak verebiliriz.

Rusça “категория-kategoriya” (kategori), “конкрет-konkret” (tam, kesin), “комбинат-kombinat” (kombine), “академия-akademiya” (akademi), “закон-zakon” (kanun) kelimeleri Başkurt Türkçesi sözlüğünde kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde kalın sıradan başlayan kelimelerin başında her zaman “к” (k) ünsüzü bulunurken burada “к” (k) ünsüzünün kullanıldığına şahit olduk. Rusçadan giren kelimelerin kalın sıradan olmasına rağmen “к” (k) ile yazıldığını görüyoruz.

Başkurt Türkçesindeki “o” sesi “ü” olarak transkripsiyonda gösterilmiştir. Bu durum “борфо (bürgü), “болдор” (büldür), “бойорок” (büyürük) örneklerinde olduğu gibi Başkurt Türkçesine has kelimeler için geçerlidir. Rusçadan giren kelimelerde “географ” (geograf) örneğinde olduğu gibi “o” sesi “ü” olarak gösterilmez, “o” olarak kalır.

Rusçadan alınan kelimelerin ekseriyeti Rusçada telaffuz edildiği gibi alınmıştır. Bu kelimelere “диалог-dialog” (diyalog), “директор-direktor” (müdür) “документ-dokument” (belge), “ипподром-ippodrom” (hipodrom) sözcüklerini örnek olarak verebiliriz.

Ses bilgisi içerisinde yabancı kökenli kelimelerin Başkurt Türkçesinde nasıl kabul gördüğünün izahını yaptık.

Çağdaş Başkurt Kril Alfabeti Transkripsiyon Sistemi [9, 53-54].

Harfin Matbu Hali	Harfin Okunuşu	Latin	Harfin Matbu Hali	Harfin Latin Okunuşu
Аа	A a		Çç	Ş ş
Бб	B b		Тт	T t
Вв	V v		Уу	U- u-
Гг	G g			-u-
Ғғ	Ğ ğ			-w-
Дд	D d			-w
Ҙҙ	Z z			-uw

Ö. Küçükmehtemöglü. Başkurt türkçesi ses bilgisinin ve başkurt kril...

Ee	Ye- ye-, yĭ-, -ĭ-	YŸ	Ü- ü-
	-e-		-w-
	-e		-w
ĖĖ	Yo yo		-üw
Жж	J j	Фф	F f
Зз	Z z	Хх	Җ җ, X x
Ии	Ĭ ĭ	Һһ	H h
Йй	Y y	Цц	T s
Кк	K k	Чч	Ç ç
Ққ	Қ қ, Q q	Шш	Ş ş
Лл	L l	Щщ	Şç şç
Мм	M m	Б	Yumuşaklık işareti
Нн	N n	Ы ы	I ı
Ңң	Ñ ñ	Ъ	Kalınlaştırma işareti
Оо	Ū ū	Ээ	é-, ĭ-
	O o		E- e-
Өө	Ū ū	Әә	Ä ä
Пп	P p	Юю	Yu yu
Рр	R r	Яя	Ya ya
Сс	S s		

Başkurt Türkçesi Kril alfabetini transkripsiyon sistemi içerisinde verirken harflerin başta ortada ve sondaki değişimlerini göstermeye çalıştık.

Sonuç:

Arap alfabesiyle H. Abidof, N. Tahirof, V. Hangeldin, A. Vildanof tarafından hazırlanan “Baskurt Telenen Sarfı” adlı eser 1925 yılında Ufa’da yayımlanmıştır. Bu eser Baskurt Türkçesi grameridir. Ğ. Amantay’ın “Awıl Malayzarı” (Köy İrgatları) adlı eseri de Baskurt Latin alfabesiyle 1928 yılında basılmıştır. 20. Yüzyılın başında Arap alfabesini ıslah yoluna giden ve daha sonra Latin alfabesine geçen Baskurt Türkleri nihayetinde Kril alfabesine geçmişlerdir. Makalede Baskurt Türkçesi ses bilgisi ilmî olarak, edebiyat ve dil tarihi açısından önemli eserler temelinde incelemeye çalıştık. Türk lehçeleri üzerine yapılacak kapsamlı fonetik çalışmalar arttıkça geçen yüzyılın başında gerçekleşen kültürel ve dilsel şekillenmeler, temayüller daha da iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKLAR

1. Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
2. Usmanova, M.G., *Gramatika Başkirskogo Yazıka Dılya İzuçayuşih Yazık Kak Gosudarstvennyy*, Ufa, Kitap, 2006, s.4.
3. I. Ersen-Rasch, Margarete, *Bashkirisch Lehrburg für Anfänger und Fortgeschrittene*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2009.
4. Ahmerov, K. Z., *Başkırt Yazıwı Tarehenen*, Ufa, Başkirskoe Knijnoe İzdatelsvo, 1972.
5. Beyeş, Ekrem, *Tel Hikmättäre, Üfü*, Kitap, 1999.
6. Usmanova, M.G., *Gramatika Başkirskogo Yazıka Dılya İzuçayuşih Yazık Kak Gosudarstvennyy*, Ufa, Kitap, 2006.
7. Poppe, Nicholas, *Bashkir Manual*, İndiana University Puplications Uralic and Altaic Series, Bloomington, 1964.
8. Kulamshaev, Kalmamat, *Tatar Türkçesi Ders Notları*, Bişkek, Biyiktik Yayınları, 2013.
9. Hisamitdinova, Firdevs, *Russko-Başkirskiy Razgovornik*, Moskova, Govorun, 2011.

УДК 818. 992 51

ТУКАЙ В ТЮРКО-ИСЛАМСКОМ МИРЕ
TUQAY IN THE TURKIC-ISLAMIC WORLD

Х. Ю. МИННЕГУЛОВ*

Резюме

Тукай – истинно народный поэт. Но, по утверждению известных писателей, ученых, он принадлежит не только татарам, но и всему тюркскому миру. Его поэзия оказала большое влияние на формирование и развитие башкирских, казахских, узбекских, киргизских, каракалпакских и некоторых других поэтов тюркского мира. В статье проф. Х. Ю. Миннегулова освещаются основные факторы феномена Тукая, его место и роль в судьбе тюркских литератур.

Ключевые слова: Тукай, татары, тюркский мир, словесное искусство, взаимосвязи литератур.

Summary

Tuqay is truly national poet. But, according to the famous writers, scientists, he belongs not only to Tatars, but also all Turkic world. His poetry has exerted a great influence on formation and development of the Bashkir, Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Karakalpak and some other poets of the Turkic world. Major factors of a phenomenon of Tuqay, his place and role in destiny of Turkic literatures are covered in article of professor H. Yu. Minnegulov.

Keywords: Tuqay, Tatars, the Turkic world, verbal art, interrelations of literatures.

Великий евразийский поэт второй половины XX века Мустай Карим (1919–2005) в статье «Бессмертный Тукай» писал: «С каждым днем наше общество поднимается на все новые высоты, богаче становится наша духовная жизнь. И Тукай поднимается вместе со временем – он самый великий из татар, которого знала до сих пор история... Трудно назвать среди тюркских народов другого такого поэта, который бы так быстро и так прочно вошел в духовную жизнь многих народов, чье творчество стало общим для них кладом. А для нас, башкир, Тукай не только литературное явление. Несказанно велика его роль в духовном обновлении, росте самосознания нашего народа. Музыка поэзии Тукая, культура Тукая, вера Тукая – это наше

---

* доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань-Татарстан.

Doctor of philological sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan-Tatarstan.

вечное сокровище. Тукай наш национальный поэт и учитель, который многих из нас за руку ввел в таинственный мир поэзии» [1, 34-35].

Сходные, созвучные к словам Мустая Карима мысли часто встречаются и в высказываниях других известных деятелей тюркского мира. Классик туркменской литературы Берды Кербабаяев (1894–1974) Тукая и Г. Ибрагимова «считает своими учителями». Он перевел «на туркменский язык почти две тысячи стихотворных строк Тукая» [1, 34], а также отдельные стихотворения М. Джалиля. Перу знаменитого казахского писателя и общественного деятеля Сабита Муканова (1900–1973) принадлежит следующее высказывание: «Габдулла Тукай ... сыграл огромную роль в развитии культуры и литературы всех тюркоязычных народов нашей страны. В ту пору, когда жил и творил этот великан поэзии Востока, каждый из народов, населявших Российскую империю, имел своего собственного Тукая. Можно назвать казаха Абая, киргиза Токтогула, узбека Фурката, таджика Айни и других. Однако в силу ряда обстоятельств никто из этих писателей не получил такой широкой межнациональной популярности, как Тукай. Уже при своей короткой жизни он снискал громкую славу среди всех тюркоязычных народов тогдашней России. Благодаря условиям, в которых было суждено жить и творить большим писателям и поэтам национальных окраин царской России, все они оставались в узких границах своей нации. На долю Тукая выпало в данном случае счастливое исключение» [1, 28].

Возникает вопрос: в чем же причина такой популярности Тукая не только в татарском мире, но и у других тюрко-мусульманских народов? Какие факторы обусловили раскрытию и развитию его естественно-феноменального таланта? Эти вопросы в той или иной степени освещены во многих публикациях. Поэтому здесь очень кратко перечислим лишь некоторые моменты. 1. Тукай родился и провел детские годы в деревне, на лоне природы. Естественный ландшафт оказал большое влияние на его впечатлительную натуру. 2. Поэт – родом из семьи священнослужителя, образованных людей. Заказанье – малая родина поэта – считается истинно национальным регионом, давшим многих известных деятелей литературы и культуры татарского народа. 3. Как известно, его отец умер, когда Тукаю было 4 месяца, а через 4 года умерла и мать. Начинается сиротская жизнь: будущий поэт переходит из рук в руки, из деревни в деревню, из села в Казань и обратно. Вспоминая эти годы, позднее Тукай пишет:

...Мать моя лежит в могиле. О, страдальца моя,
Миру чуждому, зачем ты человека родила?
С той поры, как мы расстались, стража грозная любви
Сына твоего от двери каждой яростью гнала
(«Разбитая надежда». Перевод А. Ахматовой) [2, 218].

Эти душераздирающие строки не только плод художественной фантазии автора, а, в первую очередь, отражение выстраданной судьбы поэта. Сиротство, невзгоды и тяжести жизни, болезнь – все это обостренно повлияло на его поэтическое творчество. 4. Тукай – продукт не только сельского, но и городского воспитания. В 1895–1907 гг. он жил, учился и работал в Уральске-Яике, в одном из провинциально-культурных центрах. А остальная часть жизни Тукая связана с Казанью. Кроме того, он бывал в Петербурге, Уфе, Астрахани и в некоторых других городах. 5. Тукай в начале учился в сельской школе, затем – в знаменитом медресе «Мутыйгия» в Уральске, где его наставниками были эрудированные, высокообразованные Мотыйгулла и Камиль Тухватуллины – выпускники университета «Аль-Азхар» под Каиром. 6. Тукай, кроме своего родного, владел русским, османско-турецким, арабским, персидским языками. С раннего детства любил читать книги. Наряду с татарским словесным искусством, хорошо знал восточно-мусульманскую, русскую классику, а также через османский и русский языки – западноевропейскую литературу. В своем творчестве он творчески синтезировал поэтические достижения как Востока, так и Запада, в том числе русского словесного искусства. 7. Поэт особенно любил и ценил фольклор, и сам выделялся как певец и как искусный декламатор и чтец. 8. Тукай работал в редакциях газет, сотрудничал со многими органами печати; был в гуще общественно-политических, национально-культурных событий.

Главный и основной фактор становления и роста Тукая как поэта – это глубокое понимание высокого назначения литературы писателя. Это – служение своему народу, это – борьба за счастье, за прогресс людей. Тукай всем телом и душой, всем своим естеством сросся с менталитетом своих соплеменников. Его биография напоминает угнетенную, бесправную, но ненадломленную судьбу татар. Наверное, поэтому даже сугубо личные мысли и переживания поэта получают общественно-национальное звучание. Тукай и сам не скрывает, что его главная цель – служение своим соплеменникам.

Размышляя о смысле жизни, о назначении поэта, в стихотворении «В чем сладость?» (1907), он приходит к следующему выводу:

Лишь служение народу, признаю за счастье,
В этом лучшая отрада, сладость жизни для меня [2, 115].

(Перевод В. Тушновой)

В другом стихотворении («К народу») Тукай, пишет:
Мысли все и днем и ночью о тебе, народ родной!
Я здоров, когда здоров ты, болен ты – и я больной.
Ты священен, уважаем, от тебя не откажусь,
Если даже все богатство мир положит предо мной... [2, 63].

(Перевод С. Ботвинника)

Характеризуя деятельность Тукая, великий сын татарского народа Гаяз Исхаки (1878–1954), который очень высоко ценил поэта, в одной из статей, напечатанной на страницах журнала «Новый национальный путь» (Яңа милли юл – Берлин, 1938. – № 4), отмечает, что служение своему народу в течение всей его жизни было киблой, путеводной звездой. Он ни разу, даже ошибаясь, не отступал от этого пути [3: 268].

Истинно народный поэт Тукай – в то же время истинный сторонник дружбы, равноправия народов. В стихотворении «Надежда народы в связи с великим юбилеем» (т. е. 300-летием династии Романовых), созданном в предпоследний месяц своей жизни, поэт пишет о многовековой дружбе русского и татарского народов:

Вовеки нельзя нашу дружбу разбить,
Нанизаны мы на единую нить.
Как тигры, воюем, нам бремя не бремя,
Как кони, работаем в мирное время.
Мы – верные дети единой страны.
Ужели бесправными быть мы должны? [2, 291].

(Перевод С. Липкина)

Вот как звучат последние строки этого стихотворения на языке оригинала:

Без сугышта юлбарыстан көчлебез,
Без тынычта аттан артык эшлибез.

Шул халыкныңмы хокукка хаккы юк?–
Хаклыбыз уртак ватанда шактый ук!

В творчестве Тукая через национальную призму нашли отражение мысли и чувства, радости и невзгоды, присущие вообще человеческой природе, созвучные к духовным потребностям других этносов, особенно родственных народов.

Популярность Тукая в тюркском мире, с одной стороны, объясняется величием таланта, идейно-художественной ценностью его произведений, с другой – близостью и сходством судьбы, культуры, словесного искусства тюркских этносов. Как известно, в течение многих столетий генетически и исторически связанные наши народы тесно общались друг с другом, сотрудничали, скрещивались, порой существовали в составе одних и тех государственных объединений. Относительная близость языка, особенно письменного, общность многих мифологических, фольклорных, литературных памятников способствовали культурно-духовному сближению тюркских соплеменников. Большинство из них уже с раннего Средневековья исповедует ислам, который сыграл большую роль не только в объединении народов, но и в развитии их словесного искусства. [Тукай, который воспитывался, в первую очередь, на национально-мусульманских духовных ценностях, хотя и иногда критикует религиозных деятелей, глубоко верит в Бога, считает его олицетворением абсолютной справедливости, самой надежной духовной опорой для человека.] Принадлежность к исламу открыла путь тюркам в богатое арабо-персидское письменное сокровище культуры и сделала их полноправным членом мусульманского мира и его цивилизации.

В силу ряда исторических, объективных и субъективных обстоятельств, татары в XIX столетии, в период жизни Тукая достигли значительных успехов в различных сферах жизни, особенно в области образования, науки, литературы. Казань во главе с университетом стала важнейшим центром тюркологии, ориенталистики. Книги, газеты и журналы, издававшиеся в Казани, Оренбурге, Уфе и других городах, распространяются по всему тюркскому миру. В татарских медресе Стерлибашева, «Мухаммадии», «Галии», «Хусаинии», «Мутыйгии» и других, наряду с татарами, учатся башкиры, казахи, узбеки, киргизы, каракалпаки, нугай и другие, в том числе и их будущие поэты, писатели, ученые. Татарский язык в определенной степени

использовался как язык межнационального общения на евразийских просторах.

Значительная часть татар издавна живет среди других тюркских народов. Кроме хозяйственно-экономической, торговой деятельности, они занимались религиозно-воспитательными, культурно-образовательными делами: открывали медресе и школы, мечети, библиотеки, организовывали различные культурно-массовые мероприятия, помогали родственным народам издавать книги, газеты и журналы, ставить спектакли... Например, в Семипалатинске уже «в 1863 году действовали девять частных татарских школ с почти 500 учащимися»; в 1910 в этом же городе татары организовали книжно-издательскую компанию «Ярдэм» [4, 9, 11]. Таких примеров можно привести и по некоторым другим тюркским регионам. Культурно-образовательные очаги татарской диаспоры сыграли определенную роль в распространении произведений татарских авторов среди родственных народов.

Таким образом, проникновение сочинений Тукая в тюркский мир было обусловлено множеством объективно-исторических факторов.

В начале XX века и в первые послеоктябрьские десятилетия, подавляющее большинство узбекских, уйгурских, киргизских, каракалпакских... читателей ознакомились с творениями великого татарского поэта на языке оригинала. Одновременно появлялись и переводы, осуществленные Сабитом Донентаевым (1894–1933), Елеусином Буйриным (1874–1933) на казахский, Хамза Хакимзаде Ниязи (1889–1929) на узбекский, Зайналабид Батырмурзаевым (1897–1919) на кумыкский языки. Стихотворения Тукая, особенно его «Родной язык» включаются в некоторые узбекские, каракалпакские... школьные учебники [1, 99, 128]. В советское время, в связи с заменой общей арабской графики на латиницу, а затем на кириллицу, с ориентацией письменного языка на разговорный, усиливается потребность перевода произведений с одного тюркского языка на другой. Начиная с 30-х годов прошлого столетия сочинения Тукая многократно переводятся на другие тюркские языки. Этим благородным делом занимались Жакан Сыздыков (1901–1977), Гафур Гулям (1903–1966), Берды Кербабоев (1894–1974), Ибрагим Юсупов (1929–2008) и многие другие известные поэты и писатели тюркского мира. Примечательно то, что среди представителей тюркской интеллигенции мне приходилось встречаться с людьми, которые

наизусть знали многие стихотворения Тукая. Например, известный литературовед, профессор Узбекского университета Бегали Касимов (1942–2004) часами на татарском языке декламировал сочинения нашего поэта. Ученый основательно исследовал узбекско-татарские литературные взаимосвязи, активно пропагандировал татарское словесное искусство в Узбекистане.

Как было уже отмечено выше, что Тукай оказал большое влияние на тюрко-мусульманские литературы, сыграл значительную роль в судьбе многих поэтов. Эта проблема в научном плане исследована в трудах Йосифа Брагинского, Беркута Исхакова, Темиргали Нуртазина, Шерали Турдыева, Ляли Магъсумовой, И. Сагитова, Кульбека Эргобека и многих других. Поэтому здесь приведем лишь несколько высказываний из их трудов. По утверждению известного востоковеда И. Брагинского, «такие честные искатели правды, как С. Айни (таджикский писатель. – Х. М.) или в узбекской литературе Хамза и Завки, находили созвучие своим исканиям в поэзии Тукая, черпали в ней нравственную опору в своем развитии навстречу революционно-демократической идеологии» [1: 85]. «Огромно было идейно-художественное влияние Тукая на казахов, узбеков, киргизов, туркмен, каракалпаков, азербайджанцев, карачаевцев, кумыков, алтайцев, башкир и других», – пишет казахский профессор Т. Нуртазин. Продолжая свою мысль, он говорит: «Тукаевской емкости, простоте, смелому вторжению в повседневность плодотворно, успешно учился Беймбет Майлин. Тукая любил и Сакен Сейфуллин – основоположник казахской советской литературы». «...У казахов, пожалуй, нет ни одного писателя предоктябрьского периода, который в той или иной степени не испытывал идейно-эстетического влияния Тукая» [1, 86–96]. По мнению узбекских литературоведов Ш. Турдыева и Л. Каюмова, «Тукай оказал творческое влияние на Хамзу, был одним из его учителей» и в целом «ощутимо влиял на узбекскую литературу нового времени»; «смерть Тукая была воспринята как скорбь узбекского народа» [1, 98–99]. Создавались в тюркском мире стихотворения, посвященные великому татарскому поэту. В частности, каракалпакский поэт И. Юсупов пишет стихотворение «Тукаю», где есть такие строки (в подстрочном переводе):

Обновив тюркоязычную поэзию, ты повел ее вперед,
Два материка поэзии ты соединил меж собой.

Байрон, Лермонтов заговорили на Востоке своим голосом,
Ты дал Пушкину побеседовать с Саади, Хафизом:

Стихотворение заканчивается так:

...Посылая проклятия невзгодам того времени, в которых ты
жил,

Я лягу в твою могилу, если ты воскреснешь из мертвых [1, 127,
129].

[Вот как звучит эта строфа на татарском языке в переводе
Марса Шабаева:

Нэлэт әйтеп син яшәгән заманның жәберенә,
Әгәр син терелер булсаң, ятар идем каберенә [7, 181].

Если подавляющее большинство тюркских народов находилось в составе Российской и Советской империй, то турки издавна имели свое государство, жили в той или иной степени обособленно от остального тюркского мира. А каково же место Тукая в этой малоазийской стране? Отмечу, что татарские мастера пера были хорошо осведомлены о турецкой литературе, через нее воспринимали многие поэтические достижения как Востока, так и Запада [5, 174–191]. Язык сочинений Фатиха Карими, Ризаэддина Фахруддина и некоторых других татарских писателей конца XIX – начала XX вв. изобилует заимствованиями из османского языка. На раннем этапе своего творчества Тукай также обильно использует слова и формы турецкого языка. Ни зря Г. Ибрагимов называет этот период творчества Тукая «периодом Мухаммадии» [Знаменитая поэма (1449) Мухаммада Челеби, широко распространенная среди татар]. Тукай часто обращался к османской тематике, иногда и критиковал турецкое общество и его отдельных деятелей.

И при жизни, и после смерти Тукай в той или иной степени был известен в османском духовном мире. При распространении его творчества определенную роль играли проживающие или обучающиеся в Турции татары [Их было довольно много. Среди них также известные личности, как Муса Акъегетзаде, Юсуф Акчура, Садри Максуди, Рашит Рахмати Арат, Заки Валиди, Гаяз Исхаки, Сагадат Чагатай, Ахмет Тимер и др.]. Как отмечает известный тюрколог Н. А. Баскаков, после смерти поэта журнал «Ислам дөнъясы», издававшийся в Стамбуле, в специальной статье «Великий татарский поэт...» пишет: «Самый видный и зоркий из литераторов среди русских мусульман Г. Тукаев умер на этой неделе в Казани».

«Другой турецкий журнал «Турк йурду» посвятил весь №16 за 1913 год Тукаю и его произведениям, переведенным на турецкий язык» [1, 81]. В специальной статье о Тукае, напечатанной в данном номере, Фуат Кюпрюлезаде (1890–1966) отмечает, что смерть Тукая эта большая утрата для всех тюрков, что его поэзия проникнута идеями служения народу [Казан утлары. – 2009. – № 4. – С. 115–124].

Стихотворения и поэмы Тукая многократно печатались в различных сборниках, журналах, издававшихся в Турции. Имеются исследования, статьи о его творчестве. Профессор Фатма Озкян в 1992 году защитила докторскую диссертацию «О поэтическом творчестве Г. Тукая». В 1994 году она выпустила в Анкаре объемную книгу (958 страниц!), где представлены ее монография, а также почти все поэтические сочинения Тукая на языке оригинала и в переводе на турецкий язык [6, 258–264]. В последние годы в переводами стихотворений Тукая на турецкий язык и пропагандой его наследия в Турции плодотворно занимается Фатих Кутлу. В частности, в связи с 130-летием со дня рождения Тукая вместо с поэтом Али Акбаш в издательстве «Бангу» (г. Анкара) он выпустил на турецком языке сборник Тукая, куда вошли 130 стихотворений поэта. Кроме того, апрельский (2016 г.) номер журнала «Кардэш калэмнэр» («Собратья по перу») полностью посвящен Тукаю, в котором также опубликованы статьи известных тюркских писателей и ученых (Фатих Кутлу. Тукай ижаты – төрек телендә //Мэдэни жомга. – 18. 03. 2016).

Имя и поэзия Тукая известны не только в тюркском, но и во всем мусульманском мире. Например, знаменитый таджикский писатель, общественный деятель, первый президент Академии наук Таджикистана Садриддин Айни (1878–1954) хорошо знал и высоко ценил Тукая [1, 84]. Мои таджикские коллеги Аглохон Афсахзод, Самад Вали, Муртаза Зайнутдинов в своих статьях и исследованиях часто упоминают Тукая, подчеркивают его роль в развитии новой таджикской литературы.

Имеются и переводы татарского поэта на арабский, персидский, таджикский языки. В частности, в 1969 году в Москве в издательстве «Эл-Гыйлем» вышла книга, где помещена поэма «Шурале» (Эл-Гулэтүн) в переводе арабиста Гаяза Ишмухамедова (1891–1971). В 2012 году при содействии атташе по культуре Генерального Консульства Ирана в Казани Парвиза Гисеми увидел свет сборник избранных произведений Тукая на персидском языке под названием «Знакомый голос из знакомого края» [195 стр. + 15 (предисловия)].

Переводчики на персидский язык: Мехди Насири, Можде Дехкан Халили].

* * *

В апреле 2016 года исполнилось 130 лет со дня рождения Габдуллы Тукая. Годовщины, юбилеи этого гениального поэта постоянно широко отмечаются общественностью. Приятно то, что к нынешнему юбилею подготовлено и издано шеститомное академическое издание поэта. Издательство «Жыен» выпустило «Воспоминания о Тукае» в двух томах (I том – 968 с.; II том – 720 с.). Эту уникальную книгу подготовили к печати Р. Исламов и Дж. Миннуллин. Наконец, близки к изданию капитальная «Энциклопедия Тукая» и другие книги. Юбилей Тукая – это не только праздник татарского, но и других этносов, в первую очередь, родственных тюркских народов. Ибо «Тукай, по словам Чингиза Айтматова, принадлежит не только татарскому народу, география принадлежности его гораздо шире... Все тюркоязычные народы испытали поистине неизгладимое, по сей день свято хранимое воздействие и впечатление от творчества Габдуллы Тукая. Нет таких людей в нашем крае, среди тюркоязычного населения Средней Азии, которые не были знакомы с его творчеством» [1, 32]. Мы искренне благодарны Чингизу Айтматову, другим представителям литературы, искусства, науки, всему тюркскому миру за добрые отношения к нашему гениальному Тукаю, за высокую оценку его бессмертных творений!

ЛИТЕРАТУРА

1. *Слово о Тукае*: Писатели и ученые о татарском народном поэте. – Казань: Татарское книжное изд.-во, 1986. – 431 с.
2. Г. Тукай. *Избранное*. – Казань: Таткнигоиздат, 1969. – 420 с.
3. Хатыйп Мицнегулов. *Гаяз Исхакийның мөһажирлектәге иҗаты*. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 367 б.
4. *Татары в Казахстане*: Энциклопедический словарь/ Под редак. Г. Хайруллина. – Алматы: ИД «Мир», 2011. – 220 с.
5. Хатип Миннегулов. *Записи разных лет* (Татарская литература: история, поэтики и взаимосвязи). – Казань: Идел-Пресс, 2010. – 407 с.
6. Хатыйп Мицнегулов. *Дөньяда сүземез бар...* – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 336 б.
7. *Тукай... Дөнья халыклары Тукай турында/Төзүчесе* – Рөстәм Акъегет. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 222б.

УДК 818.992

**«ХОСРОВ И ШИРИН» КУТБА – ОБЩЕТЮРКСКИЙ
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПАМЯТНИК XIV СТОЛЕТИЯ
"KHOSROW AND SHYRYN" OF KUTB – THE TURKIC LITERARY
MONUMENT OF THE XIV CENTURY**

М. Х. ИДЕЛЬБАЕВ*

Резюме

«Хосров и Ширин» Кутба – общее достояние ногайцев, башкир, узбеков, туркмен, казахов и каракалпаков, входивших в состав Золотой Орды. В этой поэме нашли наиболее успешное развитие традиции средневекового дастана. Разрозненные сведения об авторе свидетельствуют о том, что он был человеком образованным, владел арабским, персидским и тюркскими языками. Поэма посвящена хану Белой Орды Тенибеку (1337–1340). Авторский экземпляр с посвящением не сохранился. До наших дней дошел только египетский список 1383 года, хранящийся в Национальной библиотеке Франции.

Ключевые слова: Золотая орда, Тынйбек, любовный треугольник, фабула, справедливый правитель.

Summary

"Khosrow and Shirin" Kutba – the general property of Nogais, the Bashkir, Uzbeks, the Turkmen, the Kazakhs and Karakalpaks who were a part of the Golden Horde. Found the most successful development of tradition of a medieval in this poem. Separate information about the author demonstrates that he was a person educated, knew Arab, Persian and Turkic languages. The poem is devoted to the khan by Béla Ordy Tenibeku (1337–1340). The author's copy with dedication hasn't remained. Only the Egyptian list of 1383 which is stored in National library of France has reached our days.

Keywords: The Golden Horde, Tynibek, a love triangle, the Fair governor.

Сюжет поэмы Кутба известен на Востоке с древнейших времен. Предания о шахе Хосрове II Парвизе, который правил в Иране в 590–628 гг., и его жене Ширин сложились еще в IX в. Этот сюжет в X в. использовал Фирдоуси в «Шахнаме», в конце XII в. – Низами. Кутб написал свою поэму «Хосров и Ширин» как вольный перевод на тюркский язык персидской поэмы Низами.

Центральная тема любви в дастане воплощена в треугольнике

---

* Доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Башкирский государственный университет, Уфа-Башкортостан. E-mail: miraside@mail.ru
Professor, Doctor of philology, State University of Bashkir, Ufa-Bashkortostan. E-mail: miraside@mail.ru

Хосров – Ширин – Фархад. «К любви я призываю мир», – говорит автор [4, 17], и в решении этой вечной темы выявляются его морально-философские воззрения.

По-разному любят герои дастана. Необузданная, эгоистичная страсть Хосрова несет большие беды и ему самому, и другим. Любящая его Ширин хочет видеть в нем олицетворение государственной мудрости, чести и достоинства мужчины и терпеливо ждет, когда он освободится от своих пороков. Безответна верная, чистая любовь каменщика Фархада. Ради Ширин он берется за кажущийся неосуществимым труд и выходит победителем. Если Хосров, оскорбленный отсрочкой свадьбы, назло Ширин, женится на другой, то Фархад, поверив его лживому сообщению о смерти любимой, добровольно уходит из жизни. Автор приходит к выводу, что лишь такая идеальная любовь возвышает и облагораживает человека.

Добро и зло существуют неразлучно. Однако под благотворным влиянием Ширин Хосров преодолевает пагубные наклонности своей натуры. Остается Шеруя – наиболее выпуклое воплощение коварства и властолюбия. Ему противостоят такие персонажи, как Шавур – символ преданности в дружбе, сестра Ширин – Мохин Бану, готовая пожертвовать собой ради ее счастья.

Душевное состояние, поступки персонажей и драматические события раскрываются автором в образных сравнениях, чаще всего через параллели с картинами природы. Доброму намерению Шавура, к примеру, направившегося в Кухистан, чтобы устроить встречу Хосрова и Ширин, сопутствует радостное весеннее пробуждение мира: «Весна перевалила через хребты, украсив горы и скалы душистыми цветами, наполнив долины пением соловьев» [4, 30].

Кутба волнуют те же проблемы, которые поставлены в персидской версии. Человечность, честь и верность, значение созидательного труда и ремесел, справедливость правителей, – все эти и другие нравственно-философские вопросы решаются автором с позиций гуманизма, на фоне глубоких любовных переживаний героев. Он восхваляет добросовестный труд во имя общества, стремление к знаниям, милосердие, осуждает пьянство и чревоугодие, коварство и жестокость.

Призыв и пожелания поэта обращены не только к читателям, но и к правителям. Как и другие авторы, его современники, он питает иллюзии о справедливом и просвещенном царе и советует Хосрову

следовать примеру Тенибека:

*Ждешь чести стране – возлюби людей,
Милосердным, будь, народ свой жалея,
Творить зло никому не позволяй
Над теми, кто под властью твоей [4, 105].*

Суровая атмосфера татаро-монгольского господства, наложившая свой отпечаток на всю тюркскую литературу той эпохи, угнетала и Кутба. Временами его охватывает уныние, он говорит о тщете человеческих усилий изменить жизнь и противопоставляет ей блаженства рая. Но в целом его больше волнуют судьбы и переживания живых людей, нежели радости потустороннего мира.

События поэмы Кутб переносит на местную почву, изображает их на фоне действительности Золотой Орды. Он следует за фабулой Низами, но, исходя из потребностей своего времени, вносит изменения, сокращает непонятные для тюркского читателя пространные описания. Если в поэме Низами насчитывается 7000 двустиший, у Кутба их – 4700 и они составляют 90 частей.

Кутб несколько раз подчеркивает, что его герой происходит из тюрков. Вместо не свойственных для Урало-Поволжья титулов он употребляет понятные местному читателю слова – бахадыр, бек, бай и др. Шахские дворцы нередко заменяются названиями тюркских жилищ – тирмэ (юрта), чатыр (шатер, палатка). Ритуал застолья, посуда, кушанья, предметы обихода и одежда – все здесь местное, тюркское. Если у Низами упоминаются львы, леопарды, шакалы и обитающие в жарких странах птицы, то в поэме Кутба чаще встречаются волки, лисицы, зайцы, утки, гуси, орлы и т. д. Кочевой образ жизни, различные обряды отражают обычаи и нравы тюркских народов, в том числе и башкир.

После Кутба написано более сорока подражаний его дастану. Наиболее известное из них – поэма великого узбекского поэта XV в. Алишера Навои «Фархад и Ширин». В XX веке к этому сюжету обратились таджикский поэт Мирзо Турсунзаде, азербайджанец Самед Вургун, турок Назым Хикмет и др.

Естественно, что мысли и поэтические откровения Кутба оказались созвучны башкирской литературе, отразившись, прежде всего, в кубаирах, слове сэсэнов, шежере и других жанрах устного народного творчества? Изустной и письменной литературы. В них,

наряду с провозглашенными в дастане «Хосров и Ширин» гуманистическими принципами добра, справедливости, красоты человеческих отношений, звучат мятежные ноты протеста против произвола ханов и биев: «Из единого большого народа // Хан сделает пугливое стадо. // Мужчин, подобных львам, // Уподобит смирным овцам» («Смерть высокой горы») [2, 165]. Идеи, сюжетные мотивы, отдельные эпизоды и художественные детали дастана Кутба восприняты башкирской литературой последующих этапов. Скажем, героиня «Бузьегета» (1842) Карасэс (Сахибъямал) влюбилась в своего суженого во сне. Ее, как и Ширин, постоянно сопровождают и ублажают сорок девушек. Авторская речь написана, как и в дастане Кутба, одиннадцати-сложными бейтами. Смерть Сахибъямал точь-в-точь повторяет смерть Ширин: обе героини закалывают себя кинжалом и падают бездыханными на холодное тело любимого.

Дидактическое содержание дастана «Хосров и Ширин» привлекало башкирских поэтов-просветителей XIX в. Акмулла и М. Уметбаева. «Надо учиться, башкиры мои!» – призывал Акмулла [1], следуя за Кутбом – горячим поборником знаний.

Словом, общий для тюркских литератур памятник «Хосров и Ширин» оказал заметное влияние на башкирскую литературу, начинавшую самостоятельный путь.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Акмулла. *Стихотворения* /Составитель А. Х. Вильданов. – Уфа: Башк. кн. изд., 1981.
2. *Башкирское народное творчество. Эпос*. Кн. 3 Уфа, 1982.. С. 165 (на башк. яз.).
3. Тагиржанов. *От истории – к литературе*. Казань, 1979. С. 155 (на татарск. яз.).
4. Zajanczkowski A. *Najstarsza wersja turecka Husrau i Sirin Qutba*. Warszawa, I – II ч., 1958.

ӘОЖ 82(091)

АБАЙДЫҢ ІРГЕЛІ ІЛІМГЕ ҚАТЫСЫ
ABAY'S RELATION OF THE FUNDAMENTAL DOCTRINE

М. ӘЛІПХАН*

Түйіндеме

Адамгершілік – өте көне әрі іргелі ілім. Адамгершілік жайлы ой өрбіту ең берісі Сократтан бастау алады. Адамгершілік – адамзат тұтынар ең басты әрі абыройлы игілік. Абай да өз тарапынан осы адамгершілік іліміне елеулі үлес қосқан.

Мақалада Абай шығармаларындағы адамгершілік ілімінің төркіні мен дамуы, өзіндік жүйесі мен мазмұны қарастырылған.

Кілт сөздер: Адам, адамгершілік, ізгілік, игілік, дін мен әдебиет, төркіні терең ілім, ортақ таным, толық адам.

Summary

Morality is very ancient and fundamental doctrine. First of all, Socrates discussed about the morality. The morality is the highest prestigious and well-being of human. For its part, Abay added the great contribution of the moral doctrine.

The article deals with the genesis, system, the content and the features of moral teaching in the works of Abay.

Key words: human, morality, prosperity, religion and literature, the doctrine of deep roots, a common understanding.

Адам мен оның өмірі және осы екеуінің болмысы мен мәні туралы мәселе адамзат ойшылдарын әлімсақтан мазалап, толғандырып келеді. Ой соңындағы әрбір ақылды, парасатты адам ой жарысының түпкі мәресінде адам мен оның адамгершілігі тақырыбында табысып, тоғысып отырған. Әлемде ойлы адам айналысар мәселе өте көп, сөйтсе де айрықша ақылды, асыл, сара, дана жандар мәселенің өзегіне ұмтылған, адам ақылының құрығы жетер ең түпкі ақиқатты айтуға әрекеттенген. Біз хал-қадерімізше іздене жүріп адамзат ойшылдарының әр-әр кезең, дәуірлерде айтылып жүрген тұжырымдарының түпкі түйіні, құлабызы – Аристотель жасаған қорытындыда жатқанын байқадық. Аристотельдің пікірінше, ең басты мәселе, биік игілік, қасиетті құндылық – ізгілік пен қайырымдылық,

---

* филология ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университетінің доценті, Гуманитарлық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, Шымкент-Қазақстан.

Candidate of Philology, Associated professor of South Kazakhstan State University named after M. Auezov, leading researcher of the Institute of Humanitarian researches, Shymkent-Kazakhstan.
E-mail: maksat.alipkhan.63@mail.ru

яғни адамгершілік екен. Аристотель «Үлкен этика» атты еңбегін: «...алдымен ізгілік жөнінде, оның мәні, қалай пайда болатыны жөнінде айтуымыз керек» [1, 249] деп бастайды. Әрине бәрінің де бастауы, әлем мен адамды жаратқан Түп Ие – Құдайдың бізге беймәлім болмысы қашанда биік тұрады. Аристотель: «Құндылар деп мен Құдайдан тарайтын ең қадірлі игілікті айтамын, мысалы, жанды, ақылды, бұлар бастапқы, алғашқы принцип деуге болатын нәрселер» [1, 253] деп жазады. Мәселе - адамзат пен оның өмірі, адам абыройы мен өмірінің мәні жайлы болған соң, әрі бәрі де осы адамзат болмысынан туындайтынын ескерсек, бұрынғы-соңғы әлем ойшылдары әбден айтып, жазып, шегелей бекітіп кеткеніндей, адам болмысы ақыл мен жан және тәннен тұратыны белгілі. Жаратушыға жақын әрі барша әлемнен биік, оқшау тұратын бекзат болмысты Ақылдың өзі өзінің асыл міндетін жан құмары, жан қуаттары арқылы ғана атқара алады. Ақылды биік, бекзат, асыл болмыс санасақ та, әлемдегі күллі өсімдіктер мен жануарларға да тән, оларда да бар жанның әмбебап әрі қолданбалы сипатын мойындауға тура келеді. Осы орайда Аристотельдің адамзат тұтынар барша игілік атаулыны ақылмен байланыстыра айқындамай, жан мен тәнге қатысты жіктеуіне түсіністікпен қарауға болады. Оның үстіне адамзаттың басым бөлігі ақылды бетке алып данышпан, кемеңгер болып кетпейді, бірақ солардың бәрі де жан деңгейінде әрекет етіп, сондай-ақ жанның денсаулығы мен жақсы халін орнықтыратын қайырымды, ізгілікті болмысты сақтап өмір сүруге міндетті. Адамзат қауымында өзара көмек пен түсіністік, қайырымдылық болмаған жағдайда олар өз болмысын жоғалтып, жануарлар деңгейіне дейін төмендеп кетуі мүмкін. Адам болу мен адам болып қалудың кепілі мен алғышарты, өзегі мен мәні – ақыл айқындаған түрлі қайырымдылықтар. Аристотель ақиқаттың түп тегіне қарай ұмтылып, адамзат тұтынар барша игілікті үш-ақ топқа бөліп танытады. Әуелгісі жанға қатысты игіліктер, олар – ізгілік, қайырымдылықтар, екіншісі – тәнге қатысты игіліктер, олар – денсаулық пен сұлулық, үшіншісі – жанға да, тәнге де қатысы жоққа жуық, екеуінен бөлектеу болатын игіліктер, олар – байлық, билік, мансап, мақтан және сол сияқтылар. Аристотель осы үшеуінің ішіндегі жанға қатысты игіліктерді – ең жоғарғы игіліктер деп санайды [1, 255]. Оның ойынша, адамзатқа қатысты ең басты мақсат пен ең биік бақыт және ең құнды игілік – қайырымдылық, ізгілікпен өмір сүру, яғни адам болу, адамгершілікті болу. Сөйтіп ізгілік пен қайырымдылық, яғни адамгершілік – дін мен философия,

ғылым мен өнер, «өнер алды - қызыл тіл» - әдебиеттің де мәңгілік әрі басты мәселесі. Осы адамгершілік ілімі қазақ әдебиетінде де желісін үзбей, ғасырлар бойы жүйелі жырланып келген. Адамзаттың озық ойлы данышпандары ғана айта алып, әрі ізерлі ізденістерінің өзегі еткен осы бір күретамыр тақырыпқа қазақ ақындары да жан-жақты үлес қосқан. Адамгершілік және оның негізі мен төркіні саналатын ізгілік – адамзат танымы айналысар ең басты әрі ең негізгі тақырып. Көбіне ойшыл, философ ғалымдар ғана сөз ететін өзекті, ілімдік деңгейдегі адамгершілікті сол биік деңгейінен титтей де төмендетпей қазақ ақындарының да өз шығармаларында жырлап өткені – мақтан етерлік жағдай. Қай заманда да өмірді мәнді, адамды абыройлы да абзал, қоғам мен мемлекетті қуатты да құтты ететін басты тетік – адамгершілік, яғни қайырымдылық. Адамзатты өзге тіршілік иелерінен биік, бекзат, абзал етіп әрі оны осындай әйбат, асыл қалыбында сақтап қалушы да – ізгілік пен қайырымдылық. Адамгершілікті әркез күн тәртібінен түсірмей дәріптеп, жарнамалай насихаттап отыру – заман мен өмір талабы.

Адамзат әлемінде ғылым мен өнердің, дін мен сопылықтың, әсіресе философия мен әдебиеттің адамнан тыс, адамға қатыссыз тақырыбы кемде-кем. Академик М.Қаратаев жазғандай, «Поэзия мен философия – бұл бөлінбейтін біртұтастық, бірақ тұтастығы сирек болғанмен, олар адамгершіліктің биік шыңы мен ұлылығын өзара бөліседі. Олардың әртүрлі бағыты орта кезеңде түйіседі, мұнда ұлылықтың ұлылық тұңғығында поэзия мен философияның рухы біртұтас, бірлікте және бір-біріне кірігіп кеткен» [2, 19]. С.Әшімбаев философияның бір саласы мораль мен әдебиеттің арақатысы туралы айта келіп, философиядағы мазмұнның әдебиетте өзіндік түр, стильде көрініс табатынын жазады: «...әдебиет түрдің орнында болса, ал мораль мазмұнның міндетін атқарады. Әдебиетті қоғам өміріндегі кездейсоқ шындықтардың таза көркемдік айнасы деп қана қарауға болмайды. Жазушы өз шығармасында өзі өмір сүріп отырған қоғамдағы моральдық атмосфераны реалистікпен суреттеу арқылы әлеуметтік өмірдің тынысын танытады» [3, 46]. Оның үстіне философ ғалым М.Орынбеков жазғандай, «нақты философиялық еңбектерге қалам тартқан мамандар аз болғандығымен негізгі еңбектерді әдебиетшілер, ақындар, ойшылдар, сопылар мен суниттер жазып қалдырды» [4, 60]. Мәселен Сократ, Платон, Аристотель, Плотин, Конфуций, Әл-Фараби, Ибн-Сина секілді адамзаттың озық ойлы ұлдары жазып қалдырған асыл ойларды «мұртын бұзбай, әрін

кетірмей» кейінгі Ж.Баласағұн, А.Ясауи, Абай, Шәкәрім сынды ақындар өз шығармаларында қағида, ілім деңгейіне жеткізіп, өнерге тән көркем тіл, әдеби стильмен жырлай білді. М.Орынбеков жазғандай, «Шығыс философиясы негізінен философиялық емес сипаттағы шығармаларға негізделген... Шығыста пайымдаудың философиялық емес қалыптарының басымдығымен бұл ұғымдар дәстүрлі текстерде көмескіленіп мәнін тереңде сақтаған» [4, 63]. Яғни философиядағы адам мәселесі, мораль, этика қағидалары Ж.Баласағұнның жәуәнмәртлік, А.Ясауидің хал ілімі, Абайдың толық адамы, Шәкәрімнің ұждан, ар білімі арқылы көркем түрде бейнеленді. Ойшылдар жеткен терең танымға ақындар да иек артты, адамзат ойы жетер ортақ ақиқатты олар да жырлады. Мәселен Абай мен Шәкәрім өздері жырлаған таным мен білім, ілімнің арғы төркіні тым тереңде жатқанын саналы түрде сезінген, жақсы білген. Абай «Әбдірахманға Кәкітай атынан хат» өлеңінде өзіне дейінгі өрелі ойға өзінің де ортақ әрі оған өзінің де ие болып отырған жағдайын былайша байқатып өтеді:

Кісі айтпаған сөз бар ма,
Тегіс ұғар қай құлақ?
Сөккенің оны ұнар ма,
Үйренген сөзге мен де ортақ [5, 168].

Абай өзіне дейінгі ойшылдар сөзін үйреніп, соларды ғана айтып қоймай, ел түзеу, адам жөндеу қамымен өзінің де түйген ойларын әркез дамытып, жетілдіріп, бекітіп, қайталап келгенін танытады:

Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын,
Түбін ойлап, уайым жеп айтқанмын [5, 172].

Өлеңдері философиялық мән-мазмұн мен ғылыми танымға толы болып келетін Шәкәрім ақын да өзіндік «Үш анығын» айқындап түйіндеу барысында көп ізденген, әрі осы жолда өзін ақын ғана емес, ғылым өкілі ретінде танытқан. Ол ашық түрде: «менің ойымша, ескі замандарда ойламаған ой, айтылмаған сөз, істелмеген іс қалған жоқ. Бәрінің де басын олар бастап кеткен» [6, 25] деп, өзі айтар ойдың негізі мен төркіні бұрыннан белгілі, баяғыдан бар мағлұмат екенін мойындайды. Ақиқатты кім, қашан айтса да, ол өзінің байырғы, бастапқы мәні мен мазмұнын сақтап қалады. «Қаталы, кешегі,

бұрынғы» шындар секілді құбылып өзгере бермей, өзінің бастапқы асыл қалыпында қалу – ақиқаттың өзіне ғана тән ерекшелігі. Тек заман мен жағдай, саясат пен өзге де жайларға байланысты аз-кем «жамау салынып» түрленгені болмаса, ақиқат өзінің бұрынғы бар болмысын жоғалтпайды. Шәкәрім ақын ақиқаттың осындай қадір-қасиеті мен киесін мойындай келіп былай дейді: «Біз де жоғарғы екі сұрауға өткен білімділердің сөзінен қорытып, оның үстіне тұңғыш ой деп өз ойымыздан жамау салып, бөрік жасамақпыз. Бірақ тұңғыш дегеніміз әлдеқашанғы кімнің ойы болып шығарын білмеймін» [6, 25-26]. Сірә, ақынның «бөрік», «тұңғыш» деп отырғаны – өзі қорытып тапқан ұждан анығы, ар білімі екені анық. Адамгершілік мәселесі – адамзаттың ең әуелгі әрі мәңгілік мәнді боп қалар тақырыбы. Адамзат ақыл-ойының бастауындағы қытай, үнді, грек, араб-мұсылман ойшылдары мен ақындары адамгершілік жайын бір сәт те күн тәртібінен түсірмеген. Аристотельдің белгілі бір қалып, қағида, жүйеге салып, ілім ретінде дамытқан адамгершілік мәселесі қай заманда да өзекті болып қала береді. Абайдағы адамгершілік ілімі адамзат болмысына қатысты ежелгі, көне ойлар мен тұжырымдардан туған, яғни Абай адамзаттық ой тарихындағы ең көне әрі ақиқат таныммен таныс болған әрі оны өз шығармаларында желілі де жүйелі түрде жырлай білген. Адамзат болмысын құрайтын ақыл, жан, тәннен - Абай насихаттаған нұрлы ақыл, жылы жүрек, ыстық қайрат ұғымдары іркіліссіз әрі оңай туындай кеткен. Шынында да адам болмысын осы үшеуінен бөлек, өзге нәрсе құрайды деу ешқандай қисынға келмейді. Адамзаттың Алладан келер рух пен төркіні топырақ саналатын тәннен тұратынын ғылым да, дін де терістемейді.

Адамгершілік – барлық қаламгерлерге ортақ тақырып. Әйтсе де сол қаламгерлердің бәрі бірдей бұрыннан айтылып келе жатқан дәстүрлі тақырып - адамгершіліктің өзіндік жүйесі мен қалыбын, төл танымын жасай бермеген. Абайдың өзге ақындардан бөлек әрі биік болатын жағдайы да осы адам болу мен адамгершіліктің жүйелі жолы мен өзіндік танымын, ілімін жасай білуімен байланысты. Ол адамгершілікті көркемдік қалыпта ғана суреттеумен шектелмей, оны ілім мен таным, ойшылдық деңгейіне көтере жырлады. Абай – этикалық мәселені, мораль философиясын тереңдеп сөз еткен ойшыл ақын. М.Әуезовтің: «Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қояды» [7, 179] деген ойы ақын танымын терең танудан туған. Абай үшін ақындық қана мұрат емес, оның ақындығы – адамгершілік танымының құралы іспетті. Ол белгілі бір адамгершілік

қасиеттерді іш тартып қана қоймай, сонымен бірге сол адамгершіліктің, адам болу мен кісіліктің өзі қорытып тапқан қалыбын, жүйесі мен жолын жасайды. Адам тану мен адамгершіліктің мәніне, сырына үніле түседі. Қайтсем адам атын асқақ, асыл етем деп шарқ ұрады. Жалпы, діни-философиялық ойдың даму тарихында «адам» ұғымының алатын орны орасан зор десек те, оны белгілі бір жүйеге түсіріп, тиянақты түсіндіруге көшбасы болған философ – Сократ. Абайдың толық адам туралы танымы сол Сократтан басталатын, Платон, Плотиндердегі сүюді сүйеніш, тірек еткен адам, қытайлардың дао іліміндегі әбден жетілген адам (совешенномудрый человек), Шығыс ойшылдары мен суфизмдегі камили инсан мен бенделіктің кәмалаттығына ұмтылған адам және төркіні түркілік жәуанмәртлікпен сабақтасып, туыстасып жатады. Абайдың адамгершілікті жырлаудағы ең басты жаңалығы да осы. Абайдағы адамгершілік мәселесі құбылыс ретінде толық адам арқылы көрініп, ең түпкі мәні - махаббат пен әділет, ізгілікке дейін дамып, ұштала береді. Толық адам мен оның өзегі, негізі саналатын махаббат, әділеттің аралығында адамгершілік асыл қалып пен қасиеттің қыр-сыры ашыла түседі. Бұрынғы-соңғы ойшылдар айқындай айтып кеткеніндей, адамгершілік – таным мен ізгілік атты екі арнадан құралып қалыптасады. Таным мен ізгілік жайы - Абайға да соншалық етене жақын тақырыптар. Әдебиетші ғалым Мекемтас Мырзахметов «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары» атты монографиясында Абай шығармаларындағы таным жайын хауас, ақыл, ал ізгілік сырын жүрек, жәуанмәртлік, үш сүю арқылы жан-жақты таратып танытқан [8]. Абайдағы толық адам – тәнімен де, әсіресе жанымен жетілудің биік шыңына жетіп, кемеліне келген адам. Ақынның өмір бойғы ізденісінен туған адамгершілік ілім мен кісілік қалып – осы толық адам танымы. Абайдың адамгершілік ілімінде толық адамның мәні мен өзегіне, түп негізіне үңілген белгілі бір жүйе бар. Сол жүйені мынадай күйде көруге болады:

- а) Толық адам: ақыл, қайрат, жүрек;
- ә) Ақыл мен жүрек - жәуанмәртлік - ақыл, әділет, рақым;
- б) Жүрек: әділет, рақым, шапағат, мейірім, махаббат т.б.;
- в) Адамдықтың алды – әділет пен махаббат;
- г) Махаббат - үш сүю (имани гүл) - Алланы, адамзатты және әділетті сүю;
- ғ) Ізгілік пен қайырымдылық;

ж) Хақ жолы.

Абай адам бойындағы барлық асыл қасиеттер мен қабілеттерді бір орталыққа біріктіріп, оларды өзі қорытып таныған үш қасиет арқылы толық адам бойына жинақтайды. Ақыл, қайрат, жүрек үшеуінің «бір кеудеден табылып», одан толық адам туатын танымы – ұлы ақынның зор табысы. Жәуанмәртлік, әсіресе иманигүл – толық адам танымының өзегі мен негізі, түп мәні. Әуелі хауаси хамса заһириден бастау алып, одан әрі хауас салим, ақыл-ой, толық адам, жәуәнмәртлік, имани гүл танымдары арқылы жетіле түскен Абайдағы адамгершілік ілімі өзін өнеге тұтқан ықыласты оқырманын хақ жолына бастай бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аристотель. *Үлкен этика*. – Аристотель философиясы. Әлемдік философиялық мұра. 20 томдық. 3-том. Алматы. «Жазушы», 2005.
2. Қаратаев М. *Тарихи шындық пен аңыз*. – Қазақ даласының ойшылдары. IX–XII ғ. Алматы. «Ғылым». 1995.
3. Әшімбаев С. *Шындыққа сүйіспеншілік*. Алматы. «Жазушы», 1993.
4. Орынбеков М. *Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы философиялық ойлар*. – Қазақ даласының ойшылдары. IX–XII ғ. Алматы. «Ғылым». 1995.
5. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. *Екі томдық шығармалар жинағы*. 1-том. Алматы. «Жазушы», 1986.
6. Құдайбердіұлы Ш. *Үш анық*. Алматы. «Жазушы» және «Ғақлия» ғылыми-әдеби орталығы. 1991.
7. Әуезов М. *Шығармалар жинағы*. 20-том. Алматы. «Жазушы», 1985.
8. Мырзахметов М. *Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары*. Алматы. «Ғылым», 1982.

УДК 494.3

**ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕСТВА В
ЯЗЫКЕ**
FEATURES OF ARTISTIC THINKING HISTORICISM IN BALKARIAN
PROSE

Т. ХАПЧАЕВА*

Резюме

В статье говорится о значении общих фольклорных памятников тюркских народов в современном мире. Они служат примером использования ресурсов национального познания мира на различных этапах исторического развития, о генетических корнях. В общем прошлом можно найти ответы на возникающие в современном мире вопросы.

Ключевые слова: глобализация, устное народное творчество, тюркская культура, литературный процесс, фольклорные связи тюркоязычных народов.

Summary

The article refers to the value of the common folk monuments of Turkic peoples in the modern world. They serve as an example of the use of national resources, knowledge of the world at different stages of historical development of the genetic roots. In general, the past can find answers to the problems in the modern world.

Key words: Globalization, folklore, Turkic culture, literary process, folklore communication of Turkic peoples.

В центре внимания ученых все чаще оказывается триада - язык – культура - человеческая деятельность.

В современную эпоху, которую называют эпохой глобализации, одной из важнейших проблем является сохранение самобытности различных культур. Особенно остро этот вопрос стоит по отношению к малочисленным этносам, которые практически обречены. Ассимиляционные процессы происходят с огромной скоростью. Индустриализация общества расширяет границы не только между европейскими государствами, но и между континентами. Диаспоры расширяют места своего проживания. Сводки новостей пестрят сообщениями о всевозможных столкновениях между различными

---

* кандидат филологических наук, доцент, Карачаево-Черкесский государственный университет, Карачаевск/Карачаево-Черкесская Республика.

Candidate of Philology, associate professor, Karachay-Cherkess state university, Karachayevsk / Karachay-Cherkess Republic. E-mail: tatyana_khap@mail.ru

социальными, национальными группами в разных странах. Мы являемся свидетелями неразумной политики руководителей западноевропейских стран, которая привела к столкновению Запада с Востоком в прямом смысле. Ежедневно происходят конфликты на межнациональной (межкультурной) почве во Франции, Германии, Англии и др. европейских странах. Причины этих столкновений различны. Наряду с экономическими, конфессиональными, социальными и др. причинами - это еще и вопросы взаимодействия культур. Испокон веков народы, этносы, соседствуя, взаимно обогащаются, что непременно находит отражение в их культуре. Говоря о тюркской культуре, следует учитывать огромные просторы, где они проживали. Их судьбы тесно переплелись со многими этносами, что так или иначе отразилось и в их культуре, и в частности, в фольклоре и литературе. Границы прежних государственных образований и современные границы совершенно не сопоставимы.

И сегодня мы говорим о фольклорно-литературных взаимосвязях разных тюркоязычных народов. Известные эпосы «Книга моего деда Коркута», «Кёроглы», «Манас», «Алпамыш»... имеют множество вариантов, что свидетельствует о том, что мы имеем перед собой не просто процесс влияния, а сотворчество. В научной литературе не мало копий сломано и каждый современный тюркский (да и не только тюрки) народ доказывает и приводит доводы в пользу принадлежности того или иного сюжета именно ему. Не будем останавливаться на шитых белыми нитками «доказательствах» о том, что это перевод с того или иного языка, например, персидского, армянского грузинского и т.д. Характеризуя эпос «Кёроглу» Е. Аббасов ссылается на слова венгерского исследователя Г. Вамбери, которые как нельзя лучше отражают положение вещей: «Koroglu dastaninin «əsl sənət əseri» adlandırılan G. Vamberiyə görə, A. Xodzko «Koroglu» nu iranluların «Sahname» si bir siraya goymakda tam hakli idi. Macar türkoloji A. Xodzko kimi azərbaycanlılarla (türklərlə) farsları müqayisə edərək yazırdı ki, azərbaycanlının gəbəli onun sadə gəbli olmasından irəli gəlir bə bu, farsın hiyləgərliyindən və fəndgirliyindən çox yaxsidir. əsl kisilik və hünər də yalnız türklərə məxsusdur» [1, 73]

Выдающийся исследователь тюркского фольклора академик В. М. Жирмунский сравнивая сюжеты тюркских эпосов отмечает в предшествовавших и последующих дастанах (в частности, «Книга моего деда Коркута») большое сходство [4, 74]. Об этом же говорят и

исследователи других дастанов: «Goroglu» eposunun muxtelif versiuva ve variantlarinda genis yayildigini gosterir» [7, 17-18].

Знаменитый французский исследователь Ж. Дюмезиль нашел сходство сюжетов (например, сын слепца) между кавказскими нартами и «Кёроглу». Эпос «Кёроглу» - общетюркский эпос, сохранившийся на языках многих современных тюркских народов, распространен от берегов Аракса до Амударьи, от Малой Азии до Уральского Хребта и Сибири, от Ближнего Востока до просторов Средней Азии и Казахстана. Б.А. Каррыев отмечает: «различия в языках культурах и религии не были препятствием для распространения этого эпоса в огромном ареале, где он бытует под именем «Кёр-оглы», «Гёр-оглы», «Гур-гули», «Кёр-оглу». Азербайджанцы, туркмены, таджики, узбеки, казахи, армяне, аджарцы, каракалпаки, татары, арабы, грузины, абхазцы, кумыки, курды знают эпос «Кёроглы» на своем языке и в своей национальной интерпретации» [6, 15.]

В.М. Жирмунский в своих трудах рассматривал традиции Запада и Востока как две ветви единого культурно исторического процесса и писал, что «Эпос – живое прошлое народа в масштабах героической идеализации. Отсюда его научная историческая ценность, и в то же время его большое общественное культурно- воспитательное значение» [3,195]. О том, что эпос «Кёроглу» сочетает в себе две линии – историческую и мифологическую - пишет З. Гасанов, который, исследуя различные версии эпоса «Кёроглу», обнаруживает параллели между сюжетом эпоса и мифом «о происхождении скифов от Геракла». Он пишет, что есть все основания полагать, что данный миф относится к киммерийско - скифской мифологии» и объясняет это тем, что в греческих источниках миф встречается лишь в связи с упоминанием о скифах, а также, и тем, что «сюжет о поясе Геракла с висящей на застежке золотой чашей находит свое археологическое подтверждение в скифском кургане Аржан 2» [2, 706].

Триумфальное шествие «Кёроглы» началось в тридцатые годы девятнадцатого века с перевода на английский язык. В выдающемся дастане отражена ненависть к феодалам и ханам – угнетателям. Кровавые бои с угнетателями послужили канвой для авторов дастана «Кёр-оглы.» Герой сын своего времени своей страны, своей среды. Безумный смельчак, безжалостный к врагам, благородный и верный в дружбе, готовый пролить кровь угнетателей и пожертвовать собой за счастье народа.

Известно, что литература зарождается в лоне фольклора: для нее он становится и материалом и образцом художественного отражения действительности, а так же арсеналом поэтических средств для этих целей.

Факт обращения авторов к фольклорным архетипам, является одним из базовых принципов фольклорной эстетики вообще. Сравнивая образные системы фольклора и современной национальной прозы на нынешнем этапе ее развития проф. А.М. Казиева отмечает, что, как правило, «использование фольклорных элементов приобретает совершенно новый вид. Реализуется это в виде изменения роли и содержательной нагрузки образа фольклорного типа» [5, 97]. Другими словами, перед нами пример использования ресурсов национального способа познания мира, способа, свойственного носителям миропонимания и мирозерцания.

По словам Ч. Айтматова «Долго дремавшие, казалось бы, навсегда отошедшие в небытие, мифы, предания оживают в человеческой памяти лишь тогда, когда в этом возникает необходимость, т.е. тогда, когда правда жизни требует соответствующего художественного выражения» [8]. В современную эпоху, которую называют эпохой глобализации, одной из важнейших проблем является сохранение самобытности различных культур.

Великие хранители памяти человеческой – наше старшее поколение – сохранили для потомков богатейшие образцы устного народного творчества, а также воспоминания об имевших место в реальности событиях, о жизни отцов и дедов, представляющих порою единственную историко - культурную информацию о социально – экономической жизни народа и его соседей в отдаленном прошлом, о генетических корнях народа на разных этапах его развития.

Известный кумыкский фольклорист Акавов А. Т., исследуя общетюркские художественные традиции в духовной литературе кумыков, отмечает, что в средневековом мусульманском Востоке литературное сочинение «чтобы иметь успех у читателей и слушателей, не должно было порывать ни с литературной традицией, ни с традиционной моралью». В подтверждение своих взглядов он ссылается на Джамии, который, характеризуя поэзию Амира Хосрова Дехлеви писал, что «его газели нравятся всем, поскольку он использует в них образы, которые уже знакомы влюбленным и воспринимаются каждым из них своеобразно своему вкусу и нраву» [1, 29].

В современном многонациональном мире значение нашего общего фольклорного наследия растет год от года, что отражается в формировании и совершенствовании современного человека, активизации человеческого фактора во всех сферах деятельности общества. Фольклор - средоточие и хранилище прогрессивных народных традиций, его мудрости. Фольклор, как историческая память народа, дает нам возможность раскрыть красоту подлинно национальных традиций, связанных с такими общечеловеческими понятиями, как патриотизм, любовь к труду, доблесть, человеческая честь и достоинство, ибо одной из важнейших функций фольклора, помимо эстетической, было духовное - воспитание человека, его нравственное совершенствование, и в этом непреходящий его смысл.

О значении фольклора в его жизни великий Ч. Айтматов отмечал, что в своих произведениях всегда опирался на легенды и мифы, на предания, как на опыт, предназначенный нам в наследство предыдущими поколениями. О значении прошлого опыта в настоящем свидетельствует и карачаево-балкарское и кумыкское нартское выражение: «Ат туягын тай басар» («На копыто лошади наступит жеребенок») А завет для нас один: без прошлого – нет будущего. В этом и вся философия жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акавов А. Т. *Общeturкские художественные традиции в духовной литературе кумыков* (на примере творчества Абдурахмана из Какашуры) // ВакI . 2007: 29.
2. Гасанов Заур. *Элементы шаманизма в «Эпосе Кёроглу» и в мифе о происхождении скифов от Геракла.* // Мат.v ВакI 2007: 706.
3. В.М. Жирмунский. *Народный героически эпос.* Л;1962:195
4. В.М. Жирмунский. *Огузский героический эпос «Книга моего деда Коркута».* М.-Л. 1962:74).
5. А.М. Казиева. *Архаичные формы фольклора в хронотипе балкарской прозы конца XX в.)* // ВакI 2007:s.97.
6. Карриев Б.А. *Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов.* М;1968:15.
7. Об этом же говорят и исследователи других дастанов: «Goroglu»eposunun muhtelif versiu ve variantlarinda genis yayildigini gosterir (Kirzioglu M.F.Dede Korkut oguznameleri, I kitab, Istanbul , 1952: 17-18).
8. Ч. Айтматов. *Критическое мироздание или энергия мифа?* // «Литературная газета» М., 29.03.1978г.

УДК 958.4

**РАЗВИТИЕ СКОТОВОДЧЕСКОГО ХОЗЯЙСТВА ЮЖНОГО
КАЗАХСТАНА В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ ВО ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.
DEVELOPMENT OF CATTLE BREEDING ECONOMY OF THE
SOUTHERN KAZAKHSTAN IN MARKET CONDITIONS IN THE
SECOND HALF THE XIX BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

Э.А.АЛЬЖАНОВА*

Резюме

В статье рассматриваются перспективы развития скотоводческого хозяйства в Южном Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв. Они определились внутренними и внешними потребностями региона и основывались на естественных природных условиях Южного Казахстана, где обширные степные просторы были более приспособлены для ведения крупного скотоводческого хозяйства, ориентированного на рынок. Именно скотоводческое хозяйство в данный период позволило казахскому обществу в условиях рыночных отношений суметь приспособиться к меняющимся реалиям жизни и занять важное место в экономике Казахстана.

Ключевые слова: Южный Казахстан, скотоводческое хозяйство, казахское общество, рыночные отношения.

Summary

In article the prospects of development of cattle breeding economy in the Southern Kazakhstan in the second half the XIX beginning of the 20th centuries are considered. They were defined by internal and external needs of the region and were based on a natural environment of the Southern Kazakhstan where extensive steppe open spaces have been more adapted for maintaining the large-scale cattle breeding enterprise focused on the market. Cattle breeding economy during this period has allowed the Kazakh society to manage to adapt in the conditions of the market relations to the changing realities of life and to take the important place in economy of Kazakhstan.

Keywords: Southern Kazakhstan, cattle breeding economy, Kazakh society, market relations.

Вторая половина XIX – начало XX вв. ознаменованы для Казахстана крупнейшими сдвигами в хозяйственном, социальном и

---

* кандидат исторических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им.Х.А.Ясави. Туркестан-Казахстан.

Candidate of historical sciences, associate professor, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University. E-mail: elmira.alzhanova@ayu.edu.kz

культурном развитии. Они были вызваны, прежде всего, проникновением и утверждением товарно-денежных отношений на основе колониализма. Скотоводство Казахстана, в том числе и в южной его части, стало основой для развития предпринимательских тенденций в среде казахского общества и адаптации казахов к рыночным условиям. Это проявилось в постепенном переходе к товарному скотоводству, появлении слоя предпринимателей среди скотовладельцев, развитии промысловой деятельности, тесно связанной со скотоводством, например извозного промысла. Так, среди богатых скотовладельцев появляются хозяева, которых привлекают уже не только количественные показатели их стад, но и качественные характеристики видов скота.

К глубокой древности восходит хозяйственный опыт населения дельтовых районов Сырдарьи в животноводстве — в разведении крупного и мелкого рогатого скота, лошадей и верблюдов. Природные особенности дельтовых областей не позволяли населению целиком сосредотачиваться на земледелии, что способствовало развитию другой отрасли хозяйства — скотоводства.

«Скот, главное богатство казахов, доставлял им главные продукты питания, материал для одежды и жилища, а также служил им транспортом. Он также им служил средством обмена на предметы первой необходимости с соседними народами» — писал Т.И.Султанов [1, 52].

Современные исследователи считают, что в основе хозяйства казахов XVIII - XXвв. лежало кочевое скотоводство с сезонным чередованием пастбищ. Этот режим хозяйства обусловил и наличие только вполне определенных животных, способных периодически находиться на подножном корму, переходить на большие расстояния и обеспечивать кочевников максимумом необходимого [2]. Такими животными были лошади, овцы, верблюды.

Скотоводство в Южном Казахстане носило экстенсивный характер. После завоевания низовьев Сырдарьи Россией значительная часть казахского населения стала переходить к оседлой жизни, занимаясь земледелием и промыслами, а также сочетая земледелие с животноводством. Эта часть населения вела полукочевой образ жизни. Зимой казахи жили в глинобитных домах, а с наступлением весны перекочевывали к своим обрабатываемым землям. Оставляя здесь часть семей, они со скотом кочевали в степных районах Южного Казахстана. Скотоводы Перовского и Казалинского уездов испытывали

недостаток воды на летних пастбищах, поэтому пригоняли сюда в основном мелкий рогатый скот, верблюдов и лошадей, а крупный рогатый скот оставался в долинах Сырдарьи.

Пастбища рационально использовались казахами. Срок выхода на джайляу (летние пастбища, летовки) и возврат на кстау (зимовки) начинался обычно по взаимному договору аксакалов, которые этот вопрос решали с учетом конкретных природных особенностей каждого года. В «Туркестанском сборнике» отмечалось: «Вообще прикстаунные пастбища используются очень осторожно и охраняются внимательно: летом надо оградить от потравы культурные уголья, осенью сохранить подножный корм для зимней тебеневки. Зимой же богатые киргизы уходят со скотом в пески, в саксаул или камышовые заросли, остальное же население пасет скот при кстау на сбереженных для тебеневки травах» [3, 130].

Кроме того, казахи имели пастбища общего пользования, представлявшие собой громадные пространства песков и зарослей саксаула. Право местного населения на пастьбу здесь базировалось на двух факторах: исконном пользовании этими землями казахами данного рода и работами по устройству колодцев, которые получали имена тех, кто их копал [4, 131]. Зажиточные казахи имели лучшие покостные участки, что позволяло им запасать корм на зиму. Беднейшее крестьянство содержало скот исключительно на подножном корме. Но в связи с оседанием, большинство казахов стало строить стационарные помещения для скота.

Животноводство в Южном Казахстане имеет различное значение для разных групп населения, которое разделяется на кочевое, полuosедлое и оседлое.

Для кочевых казахов животноводство было единственным источником существования. «Раннею весною, с появлением растительного покрова на обширных степях области, начинается продвижение по точно определенным дорогам и в строгом порядке, установленном обычаями» [5, 568]. Так, казахи Аулиеатинского уезда кочевали в урочище Сусамыр и долины Александровского хребта; а казахи Чимкентского уезда перекочевывали частью в урочище Каратау, частью в долину Келеса.

В исследуемый период, полукочевые казахи составляли преобладающее большинство населения Южного Казахстана. Хотя они и начали заниматься земледелием, тем не менее животноводство у них еще до сих пор не утратило главенствующего значения. Они всю зиму

жили в слепленных из глины зимовках, с наступлением же весны приходили к своим землям, обрабатывали их и, по окончании полевых работ, оставляя посевы, медленно двигались, по мере уничтожения скотом подножного корма, в долины гор на летовки, а затем обратно возвращались к своим землям для уборки хлеба.

Животноводство у оседлого населения имеет следующие значения: «У сартов только в очень редких случаях по размерам превышает самые тесные рамки нужд самого хозяйства в рабочей силе и продуктивных животных; у русских же переселенцев и переселенцев немцев-колонистов всегда имеет довольно большие размеры, превышая собственные нужды хозяйства» [6, 569].

В 1880 году у оседлого населения Туркестанского уезда число овец составляло 1006 голов, а у кочевого — 33740 голов [7, 179]. В этом году число скота уменьшилось по сравнению с 1879 годом на 247128 голов. Уменьшение это произошло от падежа скота по случаю бывшей суровой зимы 1879 и 1880 годов, гололедицы и общей бескормицей. Это уменьшение разрушительно отразилось на благосостоянии населения уезда, вследствие чего кочевники и частью оседлые туземцы не имели никакой возможности уплатить податей за отчетный год [8, 164].

Овцеводство в Южном Казахстане составляло самую важную отрасль в животноводческом хозяйстве казахских кочевников как при полном натуральном и полунатуральном хозяйстве, так и при приобщении его к рыночным отношениям в конце XIX - начале XX вв. Овцы давали большую часть тех продуктов и сырья, которые нужны кочевнику: его семья готовила из бараньего мяса и сала пищу, из шерсти выделывала войлочные покрытия для юрты и кошмы, ткала материал для пошива одежды, а шкуры шли на изготовление посуды и т.д.

А.Левшин отмечал особенность казахских овец и писал: «Целая овца иногда весит от 4 до 5 пудов и дает сала до 2 пудов. Они вообще так крепки, сильны и высоки, что 10- и 12-летние дети могут ездить на них для забавы верхом» [9, 118]. Достоинством казахских овец было и то, что они не только «чрезвычайно быстро размножаются, но и переносят с удивительной крепостью непогоды, жару, голод и жажду... Хотя и зимой бывают тощи от недостатков корма, но зато весною очень скоро поправляются» [10, 168].

Все вышеизложенное, при значительно выраженной выносливости овец в перенесении неблагоприятных климатических условий и

неприхотливости в корме, заставило население юга Казахстана сознать выгоды содержания и разведения этого вида животных.

Курдючная овца имеет горбоносую голову, бочкообразное туловище, поставленное на высоких ногах. Шерсти имеют ржаво-рыжий, белый, черный цвета. Шерсть жестка и груба, хвост состоит из 3-5 позвонков. По бокам его, в области ягодиц и на крестце, спине образуется громадное отложения жира в виде двух подушек.

Каракулевая овца имеет длинную голову, горбоносая, туловище такое же, как у курдючной овцы. Хвост широкий, наполнен жиром только у основания, конец же свободен от жировых отложений. До одного года ягнята покрыты атласно-черною шерстью, которая потом седеет или принимает рыжеватый оттенок.

Лучшим пастбищем для овец считаются солонцовые урочища, покрытые в изобилии степной полынью. С наступлением сумерек, стада пригонялись к кибиткам, около которых и ночуют. Благодаря естественной остроты морды и устройству зубов овца имеет возможность откусывать коротенькие стебельки растений, не доступные для других.

На юге Казахстана стали больше разводить овец на продажу. Это объясняется ростом потребностей внутреннего рынка Средней Азии и России. Так, в 1895 г. в Ташкентском, Чимкентском, Перовском, Казалинском уездах количество овец достигло 4 млн. 625 тыс. 600 голов, а в 1912 г. эта цифра возросла до 5 млн. 368 тыс. 379 голов. Намного возросла в те же годы численность тонкорунных овец. Если в 1895 г. их было 180 голов, то в 1912 г. - 96840 [11, 54].

Из официально открытых скотских базаров в Южном Казахстане самые крупные были в городах: Туркестане, Аулие-Ате; в селе Мерке перевозки урожая, молотыбы; доставки продуктов на базар и нередко для пахоты. Лошадей запрягали в колесной транспорт (арбы) [12, 38], с их помощью приводили в движение мельницы и маслобойки. На юге Казахстана их использовали также для народных конноспортивных игр - кокпар и скачек (байга). Так, в одном из документов отмечается, что «лошадь казахской породы из местности Кунград Чимкентского уезда, благодаря выносливости взяла первый приз на пятидесятиверстной дистанции, хотя рост был всего два аршина» [13, 39].

В исследуемый период казахи юга Казахстана из конины готовили различные блюда: казы-карта, жал-жая, шужук, сур ет [14, 21]. Казахи издревле умели готовить напиток-кумыс (кымыз), без которого не обходилась ни одна казахская семья. «Кумыс можно получить почти в

каждой юрте более зажиточного кочевника. Количество молока, получаемого за весь удойный период от одной кобылы, колеблется от 25 до 30 ведер» [15, 572]. Из шкур лошадей изготавливали различные одежды, обувь, сбрую, посуду для кумыса и воды (саба). Таким образом, лошадь играла важную роль во всех отраслях хозяйства и в общественной жизни казахов Южного Казахстана во второй половине XIX - начале XX вв.

В начале XX в. военные губернаторы стремились выработать и сохранить существующий улучшенный тип лошади у населения. С этой целью в областях ставился вопрос об устройстве крупного государственного конного завода; возбуждения соревнования и любви к спорту с помощью выставок с денежными премиями, скачек и издания популярных брошюр. Так, в г. Аулие-Ате открылся большой конный завод Иванова, на конюшнях которого содержались улучшенные производители верхового и рабочего типа. В 1912 году около г. Аулие-Ата открылась случная конюшня Государственного Коннозаводства со штатом 100 производителей рабочего, верхового и скакового типа.

Произведенная комиссией в 1912 году военно-конская перепись решила, что улучшения конского состава в области можно достигнуть следующим образом:

1) Улучшением породы самой в себе, подбором производителей обоего пола в экстерьерном отношении, пригодных для означенных выше целей.

2) Введением крови улучшенных пород, находящихся в приблизительно одинаковых условиях существования. Например, для киргизской лошади подходит родственная монгольская порода, а также калмыцкая, донская и башкирская; для обычной туркменской — арабская, туркмен-тикинская, кабардинская и карабахская.

В Южном Казахстане оседлое население занималось также разведением крупного рогатого скота. По описанию А. Левшина, ростом казахские коровы низки, сложены не хорошо, но крепки и дают много молока. Быки еще крепче и широкогруды [16, 193].

В зажиточных хозяйствах держали коров для получения мяса и молочных продуктов, бедняки же часто использовали свою единственную дойную корову в качестве тягловой силы [17, 128].

На юге Казахстана разводили несколько видов коров:

Чимкентском и Аулие-Атинском уездах разводили красную породу скота. «Огромное большинство разводимого крупного рогатого

скота принадлежит к местной, так называемой киргизской породе, представители которой окрашены в большинстве случаев в черный цвет, хотя встречаются животные бурой, тигровой и других мастей» [18, 129], - писал А.Шахназаров.

Киргизская порода весьма близка к так называемому астраханскому калмыцкому скоту. Порода эта вынослива, приспособлена к перенесению суровых условий быта туземцев, неприхотлива в выборе корма и водопоя и склонна к откорму при малейшем улучшении содержания. Подножный корм продолжается с начала марта до ноября. Обилие трав способствует быстрому откорму отощавшего за зиму скота. Зимний период продолжается с ноября по март месяц; по большей части находится под открытым небом, редко где имеются навесы; в корм дают сено, джугару, ячменную, рисовую или пшеничную солому, камыш. Часть выпускается на пастбище довольствоваться остатками подножного корма.

В рассматриваемый период в Южном Казахстане крупный рогатый скот разводило преимущественно оседлое население. Этот вид скота широко применялся в качестве тягловой силы при распашке полей и уборке урожая. От крупного рогатого скота казах получал следующие виды продуктов: молоко, густые сливки (каймак), снятые с прокипяченного молока, сыр, творог, масло и особый напиток — «айран».

Дехкане также широко применяли волов для обработки посевных площадей. «Быки большие и сильные, коровы средней удойности, масть часто встречается красная и бурая» [19, 228].

Полукочевое население юга Казахстана занималось также разведением коз. Их держали для получения молока, мяса, шерсти, кожи и пуха, при незначительных затратах. На юге Казахстана говорят: «Коза - корова бедняка», что означает, что коз разводило в основном бедное население.

Природные условия юга Казахстана способствовали разведению верблюдов. «Верблюд, - писал С.С.Здзеницкий, - в высшей степени полезное животное для громадных безводных степей, с выгоревшею травой, отсутствием колесных сообщений, как нельзя более подходящее к незатейливым условиям туземцев в качестве рабочего, шерстного, молочного и мясного животного» [20, 655]. На юге казахи разводили главным образом двугорбых верблюдов (айыр туйе) и реже одногорбых (нар). Верблюдов использовали как тягловую силу при вспашке полей, на них перевозили все тяжести, запрягали в чигири.

Использовали их для верховой езды, для торговых караванов [21, 12]. Верблюды в хозяйстве казахов были не только рабочими животными, их молоко (шубат) и мясо употребляли в пищу. Высоко ценилась верблюжья шерсть. «Шерсть верблюда ценится как кочевниками, так и на рынке. В продаже шерсть подразделялась на 4 сорта:

- 1) с шеи, груди, колен – из этого сорта изготавливаются веревки, мешки;
- 2) длинная шерсть со спины – на подшивку кафтанов;
- 3) шерсть с боков – отправляется на фабрики;
- 4) брюшная шерсть – на одеяла, вату.

Подшерстов носит название верблюжьего пуха и из него приготавливаются платки.

Кормовыми средствами для верблюдов являются колючка, полынь, верблюжий волчец, камыш, ветви кустарников. Зимой дают солому – пшеничную, ячменную, хлопчатник, джугары, камыш и т.д.

В качестве сельскохозяйственного животного верблюд оказывается весьма полезным, выгодным; в сравнении с лошастью и волком – неприхотливым и неразборчивым в корме и водопое; отличается большою выносливостью, не страдая от жары и холода, и потому полезен для изнурительных тяжелых работ в знойное время года. Для получения шерсти верблюдов не стригут, а собирают шерсть по линьке весной - верблюд очень чувствителен к холоду, а стрижка вредно отражается на его здоровье» [22, 56]. С одного одногорбого верблюда за год получали до 5 кг шерсти, а с двугорбого до 10 кг.

В рассматриваемый период скотоводство у каждого оставалось основным средством существования. Южный Казахстан являлся одним из ведущих поставщиков животноводческой продукции на центральный российский рынок. Для наглядности приведем следующие данные по четырем уездам Сырдарьинской области. В 1895 г. в Казалинском, Перовском, Чимкентском и Аулие-Атинском уездах имелось 5185210, а в 1904 г. — 4815631, в 1910 г. — 6463832 голов скота. В 1910 г. поголовье скота в этих уездах увеличилось более чем на 1 млн. голов [23, 55].

Если распределить общее количество скота по четырем уездам, то получится следующая картина по данным 1910 г. в Чимкентском уезде насчитывалось 2553528 голов, в Аулие-Атинском - 1761435, в Казалинском — 1627084 голов. Как видим, на первом месте по разведению скота стоял Чимкентский уезд, на последнем — Перовский. Причина отставания Перовского уезда заключалась в том,

что по его территории проходила железная дорога и население продавало лишний скот скупщикам.

Во время подворного опроса в 1913 г. «было зарегистрировано у 9664 киргизских наличных хозяйств 34205 лошадей, 21417 голов крупного рогатого скота, 43011 верблюдов, 540517 овец, 135055 коз и 750 ослов, всего 774995 голов скота» [24, 104].

Были различия в разведении видов скота по уездам, что объяснялось местными природными условиями. Например, в 1912 г. количество лошадей в Аулие-Атинском, Казалинском, Чимкентском уездах преобладало, однако, самое меньшее их число было в засушливом Перовском уезде. Зато на территории этого же уезда, в Кызылкумах, в основном разводили верблюдов; достаточно много разводили овец во всех пяти уездах Сырдарьинской области. Причем преобладали грубошерстные овцы, каракулевые же разводили в небольшом количестве в песках Кызылкумов, Чимкентском уезде и Амударьинском отделе. В «Туркестанском сборнике» по этому поводу отмечается: «Прилагаются попытки к разведению каракулевого овцеводства. Первый опыт (1892 г.) несмотря на общественное мнение местных сельских хозяйств, слившиеся в единодушное заключение, что каракуль не может жить в климате Ташкентского и Чимкентского районов, привел к весьма благоприятным результатам и доказал, что условия климата и пастбищ указанного выше районов делают разведение каракуля не только возможным, но и обеспечивает ему безусловный успех» [25, 134].

Во время джута, в суровые зимы от гололеда, бескормицы, холода сильно падал скот. В таблице показано число павшего скота в Южном Казахстане в зиму 1897-1898 гг. от бескормицы [26, 600]:

Наименование уездов	Число скота						Всего
	верблюдов	лошадей	рогатого скота	баранов	коз	ишаков	
Чимкентский	1722	6496	2542	93,386	7200	396	112,432
Аулие-Атинский	4790	24,874	9128	267,712	20077	343	326,924

В 1908 г. от разных болезней в Сырдарьинской области пало 126570 голов скота [27, 58].

В исследуемый период на юге Казахстана ветеринарная организация была недостаточно развита. На громадную территорию области, в 459003 кв. версты, при наличии 8,6 млн. голов скота,

работали шесть уездных ветеринарных врачей [28, 10]. Ни один уездный врач не был в состоянии объехать всего уезда в течении года и побывать в самых отдаленных пунктах от своего постоянного места жительства.

Царская администрация оказывала ветеринарную помощь местному скотоводству, однако она оставалась на низком уровне. В 1913 году были открыты ветеринарные пункты в Черняеве, Туркестане, Аулие-Ате, Мерке.

Во второй половине XIX – начале XX в. в Южном Казахстане начали строить различные стационарные помещения для скота: бастырма, кора, загоны из колючки, камышей.

Итак, перспективы развития скотоводческого хозяйства в Южном Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв. были весьма значительны. Они определились внутренними и внешними потребностями региона и основывались на естественных природных условиях Южного Казахстана, где обширные степные просторы были более приспособлены для ведения крупного скотоводческого хозяйства, ориентированного на рынок. Именно скотоводческое хозяйство в данный период позволило казахскому обществу в условиях рыночных отношений суметь приспособиться к меняющимся реалиям жизни и занять важное место только в экономике Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Султанов Т.И. *Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв.* (Вопросы этнической и социальной истории). Изд-во «Наука», М., 1982.
2. Востров В.В. *Новые материалы по этнографии казахов-адаевцев* // ТИМА АН Каз.ССР. Т.8. 1960. С.159; Турсунбаева А. *Казахский аул в трех революциях.* Алма-Ата, 1967. С. 15; Курылев В.П. *Опыт типологии скотоводческого хозяйства казахов. Вторая половина XIX-нач. XX вв.* // Проблемы типологии в этнографии. М., 1979. С. 166; Султанов Т.И. *Кочевые племена ...* С.56-58; Семенюк Г.И. *Опыт кочевого скотоводства в Казахстане в XVIII - нач. XIX вв.* // Из исторического опыта сельского хозяйства СССР. М., 1969. С.121-128.
3. *Туркестанский сборник.* Т.519.
4. *Туркестанский сборник.* Т.519.
5. *Туркестанское сельское хозяйство.* №6, июнь 1915.
6. *Туркестанское сельское хозяйство.* №6, июнь 1915.
7. ЦГА РУ. Ф.И - 17. Оп.1. Д.627, л.179.
8. ЦГА РУ. Ф.И - 17. Оп.1. Д.627, л.164.
9. Левшин А. *Описание киргиз-казачьих ...* С.118.
10. Там же. Ч.3. С.168.
11. *Обзор Сырдарьинской области за 1895 г.* Ташкент, 1896. С.18; за 1912 г. Ташкент, 1913. С.54.

Э.А.Альжанова. Развитие скотоводческого хозяйства Южного Казахстана...

---

12. ЦГА РК. Ф.М.-118. Оп.1. Д.18, л.38.
13. ЦГА РК. Ф.М.-118. Оп.1. Д.3а, л.39.
14. Частный П.М., Черкаева М.А. *Мясо и мясные блюда*. Алма-Ата, 1976. С.21.
15. *Туркестанское сельское хозяйство*, №6, июнь 1915. С.572.
16. Левшин А. *Описание киргиз-казачьих...* С. 193.
17. ЦГА РК. Ф.М.-4. Оп.1. Д.416а, л.128.
18. Шахназаров А. *Очерк сельского Туркестанского края*. СПб., 1898. С.129.
19. *Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Аулиеатинском отделе Сырдарьинской области*. Вып.1, Ташкент, 1915. С.228.
20. *Туркестанское сельское хозяйство*. №7, июль 1915. С.655.
21. ЦГА РК. Ф.383. Оп.1. Д.31, л.12.
22. Обзор Сырдарьинской области за 1912 г. С.56.
23. Обзор Сырдарьинской области за 1910 г. С.55.
24. Туркестанский сборник. Т.577. С. 104.
25. Туркестанский сборник. Т.519. С.134.
26. Туркестанские ведомости. № 67, 10 (22) сентября, 1898. С.600.
27. *Обзор Сырдарьинской области за 1912 г.* С.58.
28. ЦГА РК. Ф.119. Оп.1. Д.221, л.10.

УДК 930 (574)

**ЯСАУИ КЕСЕНЕСІ ТУРАЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР
ЕҢБЕКТЕР
SOME WORKS ABOUT THE MONUMENT OF
YASAUI IN ENGLISH**

М.Б. ҚОЖА*
Н. ӘМЗЕ**

Түйіндеме

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы еуропа тілінде алғаш әдебиет XVII ғ. аяғында пайда болды. Ал ағылшын тіліндегі әдебиет XIX ғасырдың соңғы ширегінде пайда болды. Ол американдық консул Юджин Скайлер көзбен көріп жазғандарынан бастау алып, соңғылары XXI ғ. басына дейінгі басылымдарды қамтиды. Ғылыми-зерттеушілік тұрғыдан ағылшын тілді кәсіби орта үшін Англияда шыққан Л.Ю. Маньковскаяның аударма мақаласы маңызды. Бұған қоса Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы түрлі қысқа анықтамалар АҚШ-та басылды. Кеңестер Одағында Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы туристерге арналған алғашқы альбом 1980 ж. шыққан. Зерттеушілер мен зиялы қауым үшін Тәуелсіз Қазақстанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы ғылыми зерттеулер негізінде соңғы жылдары шыққан бірнеше альбомдар басылып шыққан.

Кілт сөздер: Қазақстан, Түркістан қаласы, Қожа Ахмет Ясауи, кесене, ағылшын тіліндегі әдебиет, Юджин Скайлер, Маньковская.

Summary

The first literature about the monument of Khoja Ahmed Yassauï appeared in European language in the 17th century. The literature in English about the monument of Khoja Ahmed Yassauï appeared in the second quarter of the 19th century. At the beginning it was written by the American Council Eugene Skyler and continued with the publications of the 21st century. According to the scientific research L.Y. Mankovskaya's article translation was important in the professional English-speaking society which was published in England. Additionally different short information about the monument of Khoja Ahmed Yassauï was published in the USA. The first album was published in 1980 in the Soviet Union. Some albums, scientific research works about the monument of Khoja Ahmed Yassauï mainly published for researchers and intelligentsias in the Independent Kazakhstan in the last years.

Keywords: Kazakhstan, Turkestan town, Khoja Ahmed Yasavi, monument, literature in English, Eugene Skyler, L.Iu. Mankovskaia.

---

* Тарих ғылымдарының докторы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан-Қазақстан.

Doctor of historical sciences, International K.A. Yassawi Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan. E-mail: mukhtar_kozha@mail.ru

** Магистрант, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Master, International K.A. Yassawi Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan.

Еуропалық саяхатшылардың, ғалымдардың еңбектерінде Қазақстан және қазақ халқының тарихына, байырғы мәдениетіне, археологиялық және сәулеттік жәдігерлерге қатысты мәліметтер кездеседі. Олардың бір тобы Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Ясауиге және оның кесенесіне қатысты.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі – Қазақстан және Орта Азия тарихы мен сәулет өнерінің ең таңдаулы жәдігерлерінің бірі. Күллі Орталық Азия көлемінде оған ауқымы мен көркемдік деңгейі тұрғысынан тең келетін бірде-бір сәулет ескерткіші жоқ десе болады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі – әлемдік деңгейдегі ескерткіш талаптарына жауап беретін ғимарат ретінде «ЮНЕСКО-ның әлемдік мұра тізіміне» енген Қазақстанның тұңғыш тарихи жәдігері. Алып құрылыс аса атақты әулие, дін таратушы, түркілердің сопылық бірлестігінің негізін қалаушы, ақын Қожа Ахмет Ясауи қабірі үстіне тұрғызылған ғимарат саяхатшылар, ғылымдар назарына түскеніне үш ғасырдан астам уақыт болды. Алайда кеңестік кезеңде және тәуелсіздік алғаннан кейін он жыл шамасында Қазақстан ғалымдары Түркістан қаласы мен оның ескерткіштері туралы зерттеулерде тек орыстілді әдебиетті ғана пайдаланды. 1992 ж. шығарылған Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы алғашқы библиографиялық көрсеткіште [1] және ортағасырлық Түркістан тарихы мен археологиясына арналған монографияда [2] тек орыстілді әдебиет берілген. Онда бірде-бір қазақ тілінде жазылған жарияланым көрсетілмейді. 2008 ж. уақыт жағынан соңғы Қожа Ахмет Ясауиге және кесенесіне арналған библиографиялық көрсеткіште 370-тен астам аса әдебиет тізімі көрсетілген. Алайда онда орыс және қазақ тілді әдебиеттер ғана көрсетілген [3].

Қожа Ахмет Ясауи ғимараты туралы Батыс Еуропа зерттеушілерінің кейбір еңбектері Қазақстан оқырманына соңғы кезде ғана белгілі бола бастады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сипаттамасы амстердамдық саудагер Николаас Витсеннің XVII в. аяғында жазылған «Солтүстік және Шығыс Тартария» атты кітабында кездеседі: «Бұл қалада ұзындығы жиырма сажень, ені жиырма бес сажень бір ғимарат бар және оның аты «астана». Оның қабырғалары әртүрлі бояулармен әшекейленген, кейбір бөліктері алтындалған, ал үстінгі бөлігінде екі мұнара бар. Бұл астананың ішінде жүзден аса бөлме бар. Бір бөлмесінде биіктігі адам бойындай қазан бар. Қазанның өрнектелген тоғыз құлағы бар ... астанада Әзіретқожа атты әулие кісінің моласы бар» [4, 67-68]. «Астана» атты құрылысты Ақсақ Темір салғызғаны айтылады.

Бұл еуропалық әдебиеттегі Қожа Ахмет Ясауи ғимаратының алғашқы сипаттамасы деуге негіз бар. Және ол ғимарат ішінде қазан орналасқанын, оның көп бөлмелі екенін, кейбір нақыштар алтындалғанын және де басқа мәліметтер шындыққа жаңасады. Бұл мәліметтерді Николаас Витсен Түркістан қаласында болып, ондағы Ясауи кесенесін көрген кісілерден сұрастырып жазған. Бұл кітапта Күшік хан күмбезі және Тәуке хан үйі қасында бір ротонда барлығы жөніндегі хабарлар басқа ешбір деректе кездеспейді. Сондықтан ондағы мәліметтер аса құнды.

1876 ж. француз ғалымы Шарль-Евгений Ужфальви де Мезе-Ковезд әйелі Мари Ужфальвимен бірге қазақ даласы мен Орта Азия аймағында антропологиялық зерттеулер жүргізеді. Осы іс-сапар барысында олар Түркістан қаласында болып көріп білгенін қағазға түсірген. Түркістан қаласын таныстыра отырып Шарль-Евгений Ужфальви «мен Орталық Азияның бір кереметінде болдым» деп жазады [5, 192-195]. Мари де Ужфальви-Бурдон: «Түркістан кереметі – Өзірет мешіті ... Жіңішке күн сәулелерін өткеріп тұрған күмбез архитектурасының үйлесімді пішіндері таңдандырады. Бұл туындыны сомдаған архитектор аса дарынды маман және аса талғампаз адам болған. Ғимараттың ірі бөліктері батылдықпен және қайталанбас пішінімен таңғалдырады, ал ұсақ бөліктері аса ұқыптылықпен жасалған. Осы ғажап ескерткішті қазір жөндеу үшін миллиондаған қаражат қажет болар еді; кесененің ұсқынсыз құланды төбеге айналу сәті тақап-ақ қалды» - деп баспасөз бетінде кесенеге тәнті болғанын және оның болашағына қатты алаңдаушылық білдіргенін жазады [6, 245-246]. Мұның себебі - Түркістанды орыс әскерлері алған кезде зеңбірекпен жіберілген 12 снарядтың он бірі кесенеге тигенінен туындаған болатын. Асхана бөлмесінің күмбезі және сыртқы қабырғасы опырылып тұрған кез. Зеңбірек оғы тескен ғимараттың басқа да бөліктерінен жаңбыр мен қар суы ағып, кесене іші дымқылданып бөлмелердегі нақыш-өрнектерді бұза бастаған уақыт. Жағдай өте қауіпті болды. Біреулер кесенені мүлде құлатуды ұсынды. Жергілікті орыс зиялылары оны сақтап қалуды жақтады.

Француздар Қожа Ахмет Ясауи ғимаратының құрылысын сипаттап оны жоғары бағалаған және оған тең келетін басқа ғимарат жоғын өте орынды айта кетеді. Түркістан қаласында болып көрген жәйіттерді нақты жазуымен бұл мәліметтер де бағалы.

1872 ж. Қожа Ахмет Ясауи ғимаратында көп жыл бойы жиналып қалған қоқысты шығарумен шектелген жөндеу жұмысы болды. Бұл

жұмыс шетелдік елшілер келер алдында атқарылған жұмыс болуы мүмкін.

1873 ж. Ресей империясындағы АҚШ-тың консулы Юджин Скайлер Орта Азияда, оның ішінде Қазақстанның оңтүстік аумағында, Түркістан қаласында болып сол сапардан алған эсерлерін 1877 ж. өз елінде мынадай атпен «Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. By Eugene Schuyler, Phil. Dr. Member of the American Geographical Society and Of the Imperial Russian Geographical Society, Etc. With Three Maps and Numerous illustrations In Two Volumes Vol. I. New York: Scribner, Armstrong & Co. 1877» [7] кітап етіп басып шығарды.

Ол Орта Азия аймағын орыстар басып алған соң онда болған алғашқы дипломаттардың және американдықтардың бірі болды. Ол ресми келген соң оны күтіп алушылар жергілікті әкімшіліктің жоғары мәртебелі өкілдері болды. Оның кітабы алғаш рет АҚШ-та 1877 ж., соңғы мәрте 1966 ж. басылып шықты [8]. Археолог-шығыстанушы А. К. Акишев Юджин Скайлердің аталған еңбегін осы уақытқа дейін тарихшылардың назарынан тыс қалғаны әділетсіз деп жазады. Біз осы пікірмен толық келісеміз. А.К. Акишев еңбектің тек Шымкенттен басталып Жетісу аймағы туралы бөлігін орысша аударып көпшілікке ұсынды [9, 102]. Ал Юджин Скайлердің Батыс Қазақстан аумағы мен Сырдария бойымен жүріп өткені хақында және Түркістан қаласында болғаны туралы хабарлары әлі де тарихшылар тарапынан пайдаланбаған.

Юджин Скайлер өз көзімен көргендерін кітапқа жаза отырып оған тамаша иллюстрацияларды тауып енгізген. Осы басылымда Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің атақты суретші Верещагин салған екі көрінісі берілген. 70-бетте Түркістандағы Хазрет мешіті деген атаумен қорған қабырғасы ішінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қасбеті-оңтүстік фасады, Рабия Сұлтан бегім кесенесінің күмбезі көрінісі салынған. Ал 73-бетте Қожа Ахмед Ясауи кесенесінің артқы беті – солтүстік фасады және Рабия Сұлтан бегім кесенесінің күмбезі көрінісі бейнеленген [7, 70, 73].

Сондықтан біз Юджин Скайлердің Түркістан қаласынан, Қожа Ахмет Ясауи кесенесін көргеннен алған эсеріне назар аудардық. Аталған кітапта Түркістан қаласын суреттей келе Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне төмендегідей сипаттама береді: «Оның құрылысы 1397 ж. Темір жаңа қалыңдығын Тәуекел ханымды күткен уақытта Түркістанға немесе Ясыға зияратқа барған кезде басталды. Шейх Ахмед Ясауи

Орталық Азияның атақты әулиелерінің бірі болды, әсіресе қазақтардың пірі еді. Ол Jahgia деп аталатын ағымның негізін қалаушы еді, ол 1120 ж. дүние салды. Кесене алып күмбезді алып ғимарат десе болады. Оның артқы бөлігінде тағы бір ерекше күмбезі бар. Оның қасбеті екі шетінен дөңгелек мұнаралары бар арқалы порталдан тұрады. Арка астында ұсақ өрнекті оюлары бар үлкен есік бар. Оның үстінде Абдулла хан жасатқан кейінгі арқалы ойық бар. Құрылыс шаршы үлгідегі күйдірген кірпіштен соғылған. Екі қыры мен артқы бөлігінде бүлінген сырлы қаптама мозаика сақталған. Күмбездердің көк түсті қаптамалары көпшілігінде түсіп қалған. Куфи үлгісімен жазылған соңғы жазу ғана оқылады. Онда «Шираздық Қожа Хусейннің жұмысы» деген жазу бар. Айнала аса ірі етіп көк түсті етіп жазылған Құран аяттары бар. Көп өзгеріске ұшыраған ғимарат бір кездері аса көрікті болғанға ұқсайды... Ғимараттың қасбеті аяқталмаған болса керек. Онда құрылыс барысында «есек» ретінде пайдаланылған ағаштарда ләйлек құстардың ұялары орналасқан. Бұлар киелі құстар десе болады, олар бір аяқпен мұсылман мешіттерінің төбесінде тұрады. Мешіт ортасында биік күмбезді үлкен бөлме бар. Ол мавритан ғимараттары, әсіресе Альгамбре іспетті алебастрмен нақышталған. Оң және сол жақ бөлмелерде Орта және Кіші жүздің түрлі сұлтандары жерленген, олардың арасында атақты Абылай хан моласы бар. Бір бөлме мешіт қызметін атқарады. Онда тек бір мәрте аптасына жұма намаз оқылады. Ғимараттың артқы бөлігіндегі шағын күмбез астында Ахмед Ясаудің және оның отбасының қабірханасы орналасқан» [7, 70-73]. Осы үзіндіні және одан кейін кітапта келтірілген сипаттама американдық консулдан бұрын, дәлірек айтсақ 1865 ж. Түркістанда болған М. Бекчуриннің [10, 330] 1866 ж. жария еткен Қожа Ахмет Ясауи ғимараты туралы мақаласымен салыстырып [11, 183-193] қарасақ, онда біраз мәліметтерді Юджин Скайлер аталған кісіден пайдаланғанын байқау қиын емес. Ғимараттағы жазулардың барлығы дерлік М. Бекчурин еңбегінен алынған десе болады.

Осымен қатар М. Бекчуриннің мақаласында кездеспейтін мәліметтер де кездеседі. Мысалы, Рабия Сұлтан бегімнің қасында оның бір ұлы жерленгені туралы хабар М. Бекчуринде жоқ. Бұл мәліметті американдық консул Түркістанда болған кезде естіген болса керек. Юджин Скайлердің ләйлек құстардың ұялары туралы жазғаны американдықтан үш жыл кейін болған Шарль-Евгений Ужфальви де Мезе-Ковезд жазбасымен қошталады [5, 194]. Юджин Скайлердің бұл

жазбалары да кесенені өз көзімен көрген кісінің байқаулары ретінде бағалы болып табылады.

Бұл еңбек Қожа Ахмед Ясауи кесенесі туралы ағылшын тілді оқырманға, ғылыми ортаға берілген алғашқы хабар ретінде бағалануы тиіс. Оны ағылшын тілді зерттеушілер пайдалана бастады. Юджин Скайлердің Қожа Ахмед Ясауи кесенесі туралы мәліметтерді ағылшын шығыстанушысы, әуесқой тарихшысы Генри Хойл Ховардс «History of the Mongols» - «Моңғолдар тарихы» атты кітаптың екінші томында пайдаланған [13, 681-683]. Соңғы кітапта берілген мәліметтерге атақты түрік ғалымы, проф. Фуат Копрулу сілтеме жасай отырып өз кітабында келтіреді [14, 81, 86].

Түркістандық кесенеге Ресейлік билік тарапынан біршама назар аударылып, оны сақтауға кейбір амалдар жасалды. 1884 ж. Қожа Ахмет Ясауи ғимаратының іргесі қышпен қапталды, шатыры тазаланып тегістелді, суағарлар жасалды. Сол кезде іштегі қабырғалар бетіндегі бояма көне өрнек қалдықтары ақталды, орталық залдың көркі болған мозаикалы-майоликалы накыштардың басым бөлігі орнынан алынып тасталды, ғимараттың сыртқы қаптамасына үйлеспейтін еуропалық кірпіш пайдаланылды. 1884-1886 жылдары кесененің батыс бұрышын бұзылудан сақтау үшін құрылыстың сыртынан төрт қыш тіреу жасалды. Ташкенттегі Археология әуесқойлары үйірмесінің 1906 жылдың 5 мамырында өткен жиналысында Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, инженер В.С. Гейнцельман сөзімен айтқанда «аймақтағы құрылыс ескерткіштерінің ең үздігі» екені айтылып, оны жөндеу үшін 50 мың ақша бөлу қажеттігі хабарланды [15].

1910 жылы кесене қараушылары өз бетімен жинаған қаражатына ғимарат шатырын біршама жөндеді және асхана қабырғалары мен төбесінің бір бөлігін қайта қалатты. Кейінгі жылдары бірнеше бөлмелер қауіпті саналып көпшілік үшін жауып тасталды [16]. 1913 жылғы «Қазақ» газетінде М.Дулатовтың мақаласында ескерткіштің тарихы мен сол кездегі жағдайы сипатталады, қазақтардың жөндеуге қаражат жинауы және оларды ортада біреулердің иемденіп кетуі, кесенені жөндеуді тек ғылыми қоғамдарға тапсырыс беру қажеттілігі айтылады [17, 40-43].

XX ғ. 20-30 жылдары кесенені зерттеу мақсатында тарихи-археологиялық жұмыстар жүргізілді (А. А. Семенов, М. Е. Массон). Ескерткіштің сақталуына сол кезде елде үстем еткен атеизм кері әсер етті. Мысалы, 1926 жылы Музей ісі, табиғат, өнер туындылары мен көне ескерткіштерді қорғау жөніндегі ортаазиялық комитет Түркістан

қаласында кесенені қорғау жөнінде тұрақты комиссия құруға әрекет жасайды. Алайда Сырдария губерниялық музей (Шымкент қ.) директорының айтуынша, Түркістан қаласының өзінде бұл комиссия дінге көмек беруші деп танылған, ал комиссия мүшесі Садық Өтегеновты милиция ұстап әкеткен [18, 49].

XX ғасырдың 20-30 жылдары қаражаттың жоқтығынан Қожа Ахмет Ясауи ғимаратында басталған жұмыстар үнемі үзіліп қалып жатқанмен, шағын жөндеулер жүрді. 1938 ж. Қазақ ССР Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысына сәйкес көне ескерткіштерді сақтау және қорықтардың республикалық басқармасы И.З. Поляков басшылық еткен арнайы түркістандық ескерткішті жөндеу мен реставрациялау прорабтығын жасақтады. Ғылыми кеңесші болып Орта Азияда реставрациялық жұмыстар жүргізген Б.Н. Засыпкин бекітілді. Осы жұмыстар барысында қазандық күмбезі мен ғимарат төбесі ұсақ қышпен қапталды, кесененің бұзылған нақыш-өрнегін біршама қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді, ғимараттың іргесі күшейтіліп, суағарлар жасалды [19, 32-36].

Солардың қатарында 1955-1959 жылдары Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде реставрациялық жұмыстарды басқарған Лия Юльевна Маньковскаяны ерекше атап өту керек. 1955-1959 жылдары жұмыстардың жетекші архитекторы, реставрациялық жұмыстардың кураторы Л.Ю. Маньковская болды. Л.Ю. Маньковская Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жөнінде бір топ ғылыми зерттеулер жариялады [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26]. 1963 ж. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде көп жылдық зерттеу жұмыстарын жүргізіп реставрациялық жұмыстарды басқарған Л.Ю. Маньковская кандидаттық диссертация қорғап шыққан болатын [27]. Бұл ғалым кесене жөнінде бас маманға айналды десе болады.

Алайда Кеңестер Одағының оқшаулануына орай, көпке дейін Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі жөндеу жұмыстары, ғылыми зерттеулер нәтижелері шетел үшін беймәлім болып қала берді. Чикаго-Лондонда 1964 ж. басылған «Ислам архитектурасы және оның өрнек-оюлары» («Islamic architecture and its decoration») деген альбомда Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің 8 суреті ғана берілген [28].

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі АҚШ-та «Дүние жүзінің сәулет өнері тарихы» атты сериямен шыққан кітаптардың ішінде Нью-Йоркте 1977 ж. басылған «Ислам архитектурасы» атты еңбекте «Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет бейіті» деген шағын мақаламен көрсетіледі. Кітап авторы мұсылмандық үлгіде салынған ғимараттардың белгілі зерттеушісі, Колорадо университетінің профессоры Джон Хейг [29].

Автор алдымен Қожа Ахмет Ясауи ілімі туралы қысқаша анықтама береді. Джон Хейгтың пікірінше, «оның ізбасарлары осы күнге дейін Ясауи ілімін жалғастыруда, олардың есімдеріне әдетте әдетте «Ата» деген сөз қосылады. Бұл ілімнің ислам діні тарамай тұрған кездегі түркі шаманизмімен туысқандық байланысы бар. Түптеп келгенде, Анатолиядағы (Анатолия – Кіші Азия түбегінде орналасқан Түркияның негізгі бөлігі – авторлар.) дәруіштер ортасына (әсіресе Бекташ ағымына) сопылық мистицизмнің таралуы негізінде Ясы мен Анатолия арасында байланыстар үзілмей сақталып отырғаны әсер етсе керек».

Джон Хейгтың пікірінше, «әуелде болған жалғыз ғимараттың орнына 1394-1395 және 1397 жылдары мавзолей құрылысы жүрді, бірақ аяқталмай қалған тәрізді». Кесене жоспары 341-суретте берілген. Алайда Орта Азия құрылыстарының бір тобын және Қожа Ахмет Ясауи кесенесін «парсы архитектурасы» деген тарауда көрсетуі автордың ескі көзқараста екенін байқатады.

Қазақстанда 1980 ж. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жөнінде туристерге арнап қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде альбом шығарды [30]. 1988 ж. түзетулермен «Ahmed Yasawi architectural complex» деген атаумен тағы басылды [31].

Л.Ю. Маньковскаяның Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жөніндегі 1962 ж. мақаласы [22] Англияда 1985 ж. аударылып басылды [32]. Оны аударған Лиза Голомбек (Онтарио музейінен). Зерттеуде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің шығу тегі, архитектурасы, құрылымдары, Орта Азия сәулет өнеріндегі орны қарастырылады. Бұл еңбектің жариялануымен Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі көп жылдық ғылыми ізденістердің нәтижелерінің ағылшын тілді ғылыми ортаға тануға мүмкіншілік жасады.

Соңғы кездері Қазақстан мәдени мұрасын таныту мақсатында көптеген игі істерді қолға алды. Соның бірі қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жөнінде 2011, 2013, 2015 жж. жана зерттеу нәтижелерін қамтыған альбомдардың басылып шыққанын айту керек. Онда алдыңғы зерттеушілердің еңбектері ескеріліп барлық дерлік эпиграфиялық жазулар қайта аударылып жанаша түсініктемелер берілді [33].

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы еуропа тілінде алғаш әдебиет XVII ғ. аяғында пайда болды, ал ағылшын тіліндегі әдебиет XIX ғасырдың соңғы ширегінде пайда болды. Ол американдық консул Юджин Скайлер көзбен көріп жазғандарынан бастау алып соңғылары

XXI ғ. басына дейінгі басылымдарды қамтиды. Ғылыми-зерттеушілік тұрғыдан ағылшын тілді кәсіби орта үшін Англияда шыққан Л. Ю. Маньковскаяның аударма мақаласы маңызды. Бұған қоса Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы түрлі қысқа анықтамалар АҚШ-та басылды. Кеңестер Одағында Қожа Ахмед Ясауи кесенесін туристер арнап алғаш альбом 1980 ж. шыққан. Зерттеушілер мен зиялы қауым үшін Тәуелсіз Қазақстанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесі туралы ғылыми зерттеулер негізінде соңғы жылдары шыққан бірнеше альбомдар басылып шыққан.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави* (библиографический указатель). Составитель Ю.А. Ёлгин. Шымкент, 1992.
2. Смагулов Е.А., Григорьев Ф., Итенов А. *Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана*. Алматы, 1999.
3. *Қожа Ахмет Ясауи: библиографиялық көрсеткіш* (қазақ және орыс тілдерінде) / Құрастырушылар: Н.М. Асқарбекова, А. Әбдірәсілқызы. Алғы сөзін жазған А. Әбдірәсілқызы. Ред. А. Сафуллин. Алматы: Арыс, 2008.
4. Витсен Н. *Северная и Восточная Тартария* // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т.6. Алматы, 2006. С. 12-151.
5. Ужфальви Ш.-Е. *Сырдарья-Зеравшан. Страна семи рек и Западная Сибирь* // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т.7. Алматы, 2006. С.153-232.
6. Ужфальви-Бурдон М. *Из Оренбурга в Самарканд. Фергана, Кульджа и Западная Сибирь* // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т.7. Алматы, 2006. С. 232-270.
7. *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*. By Eugene Schuyler, Phil. Dr. member of the American Geographical Society and Of The Imperial Russian Geographical Society, Etc. With Three Maps and Numerous illustrations In Two Volumes Vol. I. New York: Scribner, Armstrong & Co. 1877.
8. Schuyler E. *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja* / Ed. With Introduction by Geoffrey Wheeler. New York, Washington, 1966.
9. Акишев А.К. *Юджин Скайлер и Стивен Грэхем* // Письменные источники по истории и культуре Алматы (VIII-начало XX в.). Алматы, 2008. С. 102-123.
10. Ерофеева И.В., Жанаев Б.Т. *О захоронении и перезахоронении останков хана Абулхаира* // Древности Отрара и Отрарского оазиса, Казахстана и Евразии. Алматы, 2012. С.318-335.
11. Бекчурин М.-С. *Описание мечети Азрета, находящейся в городе Туркестане* // Военный сборник. – 1866, № 8, с. 209 (Туркестанская область. Заметки статского советника Бекчурина. Казань: Университетская типография, 1872).

12. Мари деУжфальви-Бурдон. *Из Оренбурга в Самарканд. Фергана, Кульджа и Западная Сибирь* // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т.7. Алматы, 2006. С. 232-270.
13. Howorth Henry H. *History of the Mongols*. Part 2. London, 1880.
14. Корлулу Фуад. *Türk edibiyatında ilk mutasavvıjlar*. Ankara, 1981.
15. *Местные известия* // Туркестанские ведомости, 1906, № 71.
16. *По краю* // Туркестанские ведомости, 1906, № 79.
17. Дулатов М. *Хазірет Султан* // «Қазақ» газеті / Құрастырушылар Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. Алматы, 1998, 40-43-бб.
18. Ёлгин Ю.А. *Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясауи в 1920-ые годы: Изучение. Ремонт. Реставрация* // Известия Министерства науки, Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. 1997, № 1, с. 44-53.
19. Ёлгин Ю.А., Алибаева С.К. *Борис Николаевич Засыпкин и его вклад в изучение и реставрацию мавзолея Ходжи Ахмеда Ясауи* // Известия Министерства образования и науки Республики Казахстан, Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. 2000, № 1, с. 28-39.
20. Маньковская Л.Ю. *Некоторые архитектурно-археологические наблюдения по реставрации комплекса Ходжа Ахмеда Ясеви в г. Туркестане* // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии. 1960, вып. 3 (14), с. 52-69.
21. Маньковская Л.Ю. *О методике реставрации памятников архитектуры* // Строительство и архитектура Узбекистана, 1962, № 1. С. 14-16.
22. Маньковская Л.Ю. *К изучению приемов среднеазиатского зодчества конца XIV в.* // Искусство зодчих Узбекистана. Т. I. Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1962, с. 93-142.
23. Маньковская Л.Ю. *Восстановление декоративных облицовок мавзолея Ахмеда Ясеви в г. Туркестане*. Сборник научных трудов. Вып.3. Академия строительства и архитектуры СССР. НИИ по строительству в Ташкенте. Ташкент, 1962, с.109-117.
24. Маньковская Л.Ю. *Реставрация покрытия ребристого купола мавзолея Ахмада Ясауи в г. Туркестане* // Сборник научных трудов, вып.6. ЗНИИЭПГосстроя СССР в Ташкенте. 1963, с.106-110
25. Маньковская Л.Ю. *Исследование архитектурного комплекса-мавзолея Ахмада Ясауи в городе Туркестане и вопросы его реставрации*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Ташкент: АН Уз.ССР, 1963.- 18 с.
26. Маньковская Л.Ю. *Ремонты и реставрация мавзолея Ходжа Ахмада* // Теория и практика сохранения памятников архитектуры ЦНИИТИА, Москва: Стройиздат, 1974, с. 96-104.
27. Маньковская Л.Ю. *Исследование архитектурного комплекса-мавзолея Ахмада Ясауи в городе Туркестане и вопросы его реставрации*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Ташкент. 1963
28. *Islamic architecture and its decoration*. Chicago, London. 1964.
29. John D. Hoag. *Islamic architecture*. New York, 1977.

30. Nagim-Bek Nourmoukammedov. *The mausoleum of Hodja Ahmed Yasevi*. Alma-Ata, 1980.
31. Nagim-Bek Nourmoukammedov. *Ahmed Yasawi architectural complex*. Alma-Ata, 1988.
32. *Towards the study of forms in Central Asian architecture at the end of the fourteenth century: The mausoleum of Khvaja Ahmad Yasavi by L.Iu. Mankovskaia* // Iran XXIII, 1985. P. 109-127.
33. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Мавзолей Ходжа Ахмада Ясави. *Mausoleum of Khoja Ahmed Yasavi*. Алматы: «Эффект», 2011. Мәтін жазғандар Муминов Ә.Қ., Қожа М., Моллақанағатұлы С. Үшінші басылым. Алматы: «Эффект», 2011.

**КЮННИЮК УРАСТЫРОВ: ОТ ФОЛЬКЛОРА К ЛИТЕРАТУРЕ
KYUNNYUK URASTYROV: FROM FOLKLORE TO LITERATURE**

Е. А. АРХИПОВА*

Резюме

В этой статье рассматривается жизнь и творчество якутского поэта, талантливого олонхосута Владимира Михайловича Новикова и его вклады в развитие национальной литературы.

Ключевые слова: творчество, олонхо, Кюннюк Урастыров, национальная литература.

Summary

This article deals with the life and works of the Yakut poet Vladimir Mikhaylovich Novikov, and about his contribution to development of yakut national literature.

Keywords: Creativity, olonho, Kyunnyuk Urastyrov, national literature.

Якутский народный поэт, талантливый олонхосут, певец-импровизатор Владимир Михайлович Новиков-Кюннюк Урастыров (1907-1990) родился и рос в Эмисском наслеге Амгинского улуса. Отец его умер очень рано, вскоре мать вышла замуж и переехала в другой улус, а мальчик воспитывался в семье дедушки. Бабушка Прасковья души не чаяла во внуке, она его так нежно любила, ласкала, что потом Владимир Михайлович всю свою жизнь бережно хранил светлую память о самом близком человеке. Когда мальчику не было семи лет, умерла бабушка, и все вокруг стало печально и тоскливо. В воспоминаниях поэт о детстве пишет так: «Летом временно отдаем своих двух коров людям, а сами живем отдельно в балагане. Зимой постоянно живем вместе с соседями. Хорошей пищи, теплой одежды совсем не было, так что я узнал все беды сиротства». Но единственным утешением такой не легкой, беспросветной жизни были вечера, когда он слушал народные песни и олонхо.

В местности, где родился и жил поэт, было много талантливых исполнителей народного творчества. Как потом вспоминал поэт, в детстве он очень любил рассказываемые ими легенды, народные сказки и олонхо. В пять лет он впервые увидел самого Тимофея

---

* кандидат филологических наук, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К.Аммосова, Якутск/Республика Якутия, E-mail: arhel72@mail.ru
Candidate of Philology, professor, Northeast federal university named after M. K. Ammosov.
Yakutsk -Republic of Yakutia

Захарова-Чээбий (известный сказитель) и был поражен его талантом. И с тех пор маленький Володя стал подражать великому сказителю. А в 16 лет юноша стал сам исполнять олонхо и получил одобрение взыскательных слушателей. Это стало его призванием.

В десять лет, это было как раз 1917 год, Володя Новиков поступил в школу, жил в пансионате. Учился с большим удовольствием, был всегда отличником учебы. Но во время гражданской войны школа закрылась, и только в 1925-1927 гг. получил возможность продолжить учебу в советской партийной школе в Якутске. После окончания партийной школы, поступил в рабфак г. Иркутска, но по состоянию здоровья не смог закончить учебу. В 1931 году молодой поэт поступил на литературный факультет Иркутского педагогического института, но опять из-за болезни пришлось прервать учебу. В 1942 году с отличием закончил факультет языка и литературы Якутского педагогического института. Работал в редакциях республиканских газет и журналов, преподавал в школах, избирался в Правление Союза писателей. С 1963 г. являлся литературным консультантом в Союзе писателей Якутии, членом которого состоял с 1938 г.

Первое произведение Кюннюк Урастырова стихотворение «Одинокая березка» было опубликовано в 1927 году в журнале «Чолбон», редактором которого был А.Софронов. В 1930 году газета «Молодежь Севера» познакомила читателей с подборкой его стихотворений под общим названием «Короткие песни», что принесло известность молодому автору. В 1931 г. вдохновленный вниманием поэт написал поэму «Коммунист Семен» на актуальную для того времени тему, о коллективизации сельского хозяйства. Поэму молодежь заучивала наизусть, а отрывки, где красочно описывается природа, вошли в школьные хрестоматии по якутской литературе. Вокруг поэмы были и споры. Например, некоторые говорили, что главный герой поэмы – коммунист, у которого имеются недостатки в характере; любовь, как чувство, изображается слишком сухо, искусственно; воспевание природы занимает две третьих части от всего текста; не видно сильной классовой борьбы и т.д. Но его отстоял критик Н.П.Канаев, говоря, что поэма В.Новикова «Коммунист Семен» правдиво отражает реальную жизнь села того времени и как первая поэма якутской поэзии прокладывает новые пути.

Первые две книги поэта вышли в 1932 году под редакцией самого П.Ойунского, это поэма «Коммунист Семен» и сборник стихотворений

«В пробужденном крае». Был совершенно прав, литературовед И.Г. Спиридонов, когда писал что: «Урастыров начинал свой путь ярко, свежо, стремительно. ...Его произведения понравились читателям сразу, его стихи и поэмы заучивались наизусть, его песни распевались повсюду. Он стал одним из любимых поэтов своего народа». Земляки действительно полюбили его стихи и песни за искренность чувства и глубину поэтической мысли. Основной темой, определившей творческую индивидуальность поэта, стала тема якутской природы («Жаворонок», «Вечерняя песня», «Летнее утро», «Кукушка», «Первый снег», «Гроза», «Весеннее пробуждение» и др.).

Но в 1938-1939 годах ему пришлось перенести тяжелое испытание на прочность. Был репрессирован П.Ойунский и около десяти писателей – его друзей и сподвижников. В союзе писателей Якутии осталось 7-8 человек. И работа по руководству ими было поручено В.М.Новикову-Кюннюк Урастырову. В силу своих обязанностей, он, естественно, вынужден был «разоблачать врагов народа». Но через два года ему удалось освободиться от этой тяжелой ноши. И к его чести надо сказать, что с 50-х годов поэт занял твердую позицию в защиту литературного наследия классиков якутской литературы.

Из-за обилия образных иносказаний, эпитетов и сравнений поэзия Кюннюк Урастырова трудно переводится на другие языки, по этой простой причине поэтическое творчество Урастырова редко звучало по русски. В 1957 году в Москве, в издательстве «Советский писатель» вышла книга стихов и поэм «Северная радуга», в 1971 году в Якутске изданы «Любимые перелески», а в 1972 году в Москве вышла «Здравствуй, утро». Переводчиками К.Урастырова стали Л.Гинзбург, А.Преловский, Н.Григорьева, В.Павлинов, Ф.Чуев и др. Свою любовь к родной земле, жизни он ёмко выразил в стихотворении «Жизнь»:

«Прекрасна жизнь! Прекрасна!» - не боюсь
Высоких слов: они от повторения
Не потеряют силы и значения.
И в старости я юным остаюсь!

Прекрасно ты, о таянье снегов,
Когда природа жаждет обновиться!
О листопад, лесная огневица,
Прекрасен ты в преддверье зимних снов!

(Пер. А. Преловского)

Вершиной творчества К.Урастырова стало литературное олонхо «Могучий Дьагарыма» (1959), написанное в лучших традициях классического якутского эпоса. В конце 80-х годов олонхо было переведено на русский язык поэтом Александром Романовым и в 1990 году вышло отдельно, в издательстве «Современник». Надо сказать, что переводчиком сделан огромный труд, притом талантливо и мастерски. Он сумел постичь дух олонхо, войти в его своеобразный поэтический мир. Вот что написал после перевода сам А.Романов: «Мне предстояло осуществить поэтический перевод этого произведения, максимально сохранив национальные особенности языка, богатство различных изобразительных средств, особенно в сравнениях и эпитетах – тот причудливый узор, который в сближении обычного с необычным создает контрастные картины фантастического и реального пространства того периода, где живут и действуют герои олонхо.

Переводил я с увлечением с того момента, когда, встретившись в Якутске с Владимиром Михайловичем Новиковым, прочитал первые страницы подстрочника, с того дня, когда Владимир Михайлович, не только поэт, а и сказитель-олонхосут, - темпераментно пропел и продекламировал некоторые страницы эпоса».

Многочисленные гости, затаив дыхание, слушали исполнение автора по несколько часов подряд. Так увлеченно и талантливо пел он отрывки из своего олонхо. «Могучий Дьагарыма» К.Урастырова состоит из девяти песен, где в начале воспевается «роскошно-распрекрасная, устроенная для жизни и творенья, восьмиободно-восьмикрайняя обетованная матушка-земля». Во второй песне автор знакомит слушателей (читателей) с обитателем земли олонхо, главным героем эпоса Могучим Дьагарыма. Далее он встречается с Уол Осулуйа Боотуром, отправляется в далекий путь за невестой. В пятой песне говорится о богатырях-женихах трех миров, которые встречаются у Кыыс Туйгун. В последующих песнях разворачивается захватывающая дух кульминация эпоса – поединки четырех богатырей, где Могучий Дьагарыма побеждает Далла Хара, спасает красавицу Юрюнг Уйуллаан-куо от Умсары Холорук, вторая встреча и единоборство с Уол Осулуйа Боотуром. В финале олонхо (девятая песнь) говорится о последнем бое Могучего Дьагарымы с Тимиром Молуодаем и возвращении богатыря домой с невестой.

Сам олонхосут Кюннюк Урастыров очень любил исполнять перед гостями отрывки из олонхо, где изображается конь богатыря:

Увидеть можно за три дня дороги
Серебряную челку жеребенка,
Увидеть можно за семь дней дороги
Серебряную гриву молодого,
За десять дней пути увидеть можно,
Как хлещет хвост серебряный по ветру.

Как будто копны сена, все в снегу, -
Такие у сынка ее копыта,
А ноздри – словно два огромных кубка
С пучками конской гривы по бокам.
Глаза – как будто взял кто и рассек
Два озера овальных, вместе слитых.
А уши – словно воткнутые в снег
Обитые богатым мехом лыжи.
Как будто от монеты четкий след –
Кругляшкой белой кончик морды мечен.
Как будто полоснули в горячах –
Полоска белая на переносье.
Похожая на водяных бобров,
Разложенных ничком да вереницей –
Такая драгоценная полоска,
Темнея, протянулась вдоль хребта,
И, в довершенье, - на бедре его
Знак имени божественного виден.

Броском он вмиг срывается в карьер –
Мчит без оглядки, только вьется грива,
Не знающий усталости, проворный,
Конь самый лучший из всех коней.

Олонхо К.Урастырова «Могучий Дьагарыма», созданное на традициях народных сказаний, выдержало несколько изданий на якутском языке.

Мастерство поэта, индивидуальность его стиля проявились в его лиро-эпических поэмах «Коммунист Семен», «Великий утес», «Море», «Старуха Нужда и девушка Свобода», произведениях лирико-повествовательного, лирико-публицистического, лирико-драматического характера «Северная радуга», «Ледовитое море»,

«Земля – наш дом», «Война и воин». Героями крупных эпических произведений становятся люди созидательного труда, активно творящие историю, служащие на благо своего народа.

К.Урастыров – один из широко известных поэтов-песенников. Еще с 1930-х годов его лирика привлекает самое пристальное внимание народных исполнителей и профессиональных музыкантов. Известен поэт и как талантливый переводчик произведений А.Пушкина, Т.Шевченко, Джамбула Джабаева, А.Суркова, А.Лебедева-Кумача и др. Самым любимым увлечением В.М.Новикова-К.Урастырова были шахматы. Начиная с 1935 года в течение более двадцати лет он являлся одним из сильных шахматистов республики. «Встречаться с ним было всегда интересно, а выигрывать партию - сложно», - так вспоминает неоднократный чемпион республики по шахматам Федор Ефимов.

За большой вклад в развитие национальной литературы и активную общественную работу В.М.Новиков-Кюннюк Урастыров награжден орденами Трудового Красного Знамени, Дружбы народов, «Знак Почета» и медалями. Именем народного поэта названа Эмисская средняя школа Амгинского улуса, также на родине поэта открыт Дом-музей.

Каждый, кто знал поэта, а он умер в 1990 году 30 апреля, обязательно вспомнит, что характер у Кюннюк Урастырова был мягкий, спокойный, что он был удивительно ранимым и чувствительным человеком. Всегда, когда сильно волновался, он не мог сдерживать слезы радости и счастья. Вот каким открытым и отзывчивым он был. Не случайно его самым близким другом с юных лет до конца дней был народный писатель Якутии Н.Е.Мординов-Амма Аччыгыйа. Они друг друга называли просто: «Старик Володя», «Старик Николай». О трогательной дружбе этих двух больших мастеров слова сложено много легенд. В 2007 году вся республика широко отметила юбилей любимого поэта-песенника, певца-импровизатора В.М.Новикова-Кюннюк Урастырова. Повсюду искренне, добрым словом вспомнили его, спели песни на его стихи.

МАЗМҰНЫ, CONTENTS

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ		
Танауова Ж. Т. (Түркістан)	Алпыс үш жастың ғұмырлық мазмұны (Автосұхбат немесе ғұмырлық кезеңдерге ойсапар)	3-32
ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
Бекжан О. Д. (Түркістан) Bekzhan O. D. (Turkestan)	Күлтегін ескерткішіндегі күрделі графемалардың оқылуы арқылы анықталған тың тілдік және тарихи мәліметтер The new language and historical data revealed in connection with reading of difficult graphemes in a written monument Kul-tegin	33-41
Қасым Б. (Алматы) Kasym B. (Almaty)	Түркі тіліндегі түбірлес сөздердің семантикалық өрісі The semantic field of words cognate of Turkic language	42-53
Көбденова Г. (Алматы) Kubdenova G. (Almaty)	Түркітанудағы тарихи лексикография Historical Lexicography in Tyurkologiya	54-63
Жолдошбаев А.С. (Жалал-Абад) Zholdosbayev A. S. (Zhalal-Abad)	Кыргыз жана башка түрк элдеринин антропонимияларындағы окшоштуктар жөнүндө The Similarities in Anthroponomy of Kyrgyz and Other Turkic Peoples	64-70
Күчүкмехметову Ө. (Istanbul)	Başkurt Türkçesi Ses Bilgisinin ve Başkurt Kiril Alfabesinin İncelenmesi Analysis of Baskir Phonology and Bashkirs Cyrillic Alphabet	71-78
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОП		
Миннегулов Х. Ю. (Қазан) Minnegulov H. Y. (Kazan)	Тукай в тюрко-исламском мире Tuqay the Turkic-islamic World	79-88
Идельбаев М. Х. (Уфа) Idelbayev M. H. (Ufa)	«Хосров и Ширин» Кутба – общетюркский литературный памятник XIV столетия "Khosrow and Shyrin" of Kutb – the Turkic Literary Monument of the XIV Century	89-92
Әліпхан М. (Шымкент) Alipkhan M. (Shymkent)	Абайдың іргелі ілімге қатысы Abay's Relation of the Fundamental Doctrine	93-99
Хапчаева Т. (Карачаевск) Narpchayeva T. (Karachayevsk)	Отражение истории культуры общества в языке Features of artistic thinking historicism in Balkarian prose	100-104

ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

Альжанова Э.А. (Туркестан)	Развитие скотоводческого хозяйства Южного Казахстана в рыночных условиях во второй половине XIX – начале XX вв.	105-115
Alzhanova E. A. (Turkestan)	Development of Cattle Breeding Economy of the Southern Kazakhstan in Market Conditions in the Second Half the XIX beginning of the 20th century	

ЯСАУИТАНУ

Қожа М.Б., Әмзе Н. (Түркістан)	Ясауи кесенесі туралы ағылшын тіліндегі кейбір еңбектер	116-126
Khodja M., Amze N.N. (Turkestan)	Some Works About the Monument of Yasauï in English	

ХАБАРЛАМА

Архипова Е. А. (Якутск)	Кюннюк Урастыров: от фольклора к литературе	127-132
Arkhipova E. A. (Yakutsk)	Kyunnyuk Urastyrov: from Folklore to Literature	

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы

Бекзат Саттарханов даңғылы № 29

Телефон. 8 (72533) 3-35-36

Журналдың электрондық нұсқасын www.ayu.edu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік. Шартты баспа табағы 11,5.

Таралымы 500 дана. Тапсырыс 630.